Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रासरहस्यम्

[रासतत्त्वगवेषणम्]

—प्रणेता—

चिन्मयानन्दगिरिः,

कैलास आश्रम, ऋषिकेश।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॐ

रासरहस्यम्

[रासतत्त्वगवेषणम]

ऋषिकेशकैलासाश्रमस्थितानां अनन्तश्रीविभूषितानां विपश्चिच्चूड़ामणिसमर्चितचरणसरोजानां भूतपूर्वमहामण्डलेश्वरपरमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यावाचस्पतिश्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमहोदयानां श्रीमत्पूज्यपादस्वामिविष्णुदेवानन्दगिरिवर्याणां शिष्येण चिन्मयानन्दगिरिणा कृतं श्रीमद्भागवत्समध्यस्थमध्यचूड़ामणिस्थानीयायाः 'रासलीलायाः' रहस्यवर्णनम् ।

—प्रणेता—

चिन्मयानन्दगिरिः,

कैलास आश्रम, ऋषिकेश ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

प्रकाशकः—
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
कैलाश आश्रमः,
मुनिकीरेती (वाया ऋषिकेश)
जि० देहरादून (उत्तर प्रदेश)।

[सर्वाधिकारः लेखकेन सुरक्षितः]

प्रति संख्या १०००—सम्वत् २०२५ वि०
मूल्यं रूपकद्वयम्—२)

—प्राप्ति स्थानानि—
१—कैलाश आश्रम, मुनिकीरेती (वाया ऋषिकेश),
जिला देहरादून, उ०प्र०।

२—व्यवस्थापकः, विज्ञान प्रेस,
ऋषिकेश (जि० देहरादून) उ०प्र०।

मुख्य आवरण पृष्ठ, अन्तःआवरण के २ पृष्ठ तथा
पृष्ठ संख्या ११४, ११५ एवं ११८ विज्ञान प्रेस,
ऋषिकेश, में मुद्रित।
CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राक्कथनम्

"विद्यावतां भागवते परीक्षा।" इति प्रवादोऽस्ति। यदि तु यथाश्रुत अर्थे तात्पर्यं, तदा का परीक्षया स्यात्? निगूढार्थस्याभिव्यक्ति नं विचारमन्तरा, अतः किञ्चिद् विचार्यते।

इह खलु संसारे तावत् सुखस्पृहयालूनां जनानां तदौपायिकसाधनसम्पिपादयिषा, दुःखव्रातजिहासूनां तदारम्भकसामग्रीविमुखीभावश्च नितरामावश्यक इति निर्विवादसिद्धमिदम्। तदर्थं च तदवबोधकप्रमाणान्वेषणे कृतप्रयत्नाः। अलौकिकवस्तुप्रामाण्यावसरे लौकिकं प्रमाणं न सर्वथा निर्दोषं भवितुमर्हति। अतः अन्यदैकान्तिकं किञ्चनापश्यन्तः प्रमाणं, अलौकिकं पुरुषबुद्धिदोषलेशासंस्पृष्टमतिगम्भीरमनेकार्थगर्भं गीर्वाणवाणीं प्रामाण्याय शरणीकुर्वन्ति वेदश्रुतिस्मृत्यादयः। तत्र च निगूढतत्त्वावबोधार्थं विचारमन्तरा आपातप्रतीतेऽर्थेऽविश्वसन्तः चारुतरं विचारं कञ्चन कामयन्ते तदर्थनिर्णयाय। एवं श्रीमद्भागवते मध्यचूडामणिस्थानीया "रासलीला", तद्विषये कश्चन विचारः प्रारभ्यते।

वेदेषु मोक्षार्थं द्वौ मार्गौ प्रवर्तेते—'नेति' 'इति' च। 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति नेति नेतीत्यशेषविशेषं निषिध्यावशिष्टनिर्विशेषात्मापरोक्षानुभवेन—इति 'नेति' मार्गमवलम्ब्य, तथापरं सगुणब्रह्मोपासनया स्वस्वेष्टोपासनया वा, ब्रह्म स्वेष्टं वा स्वात्मन्यभेदेनापरोक्षं कृत्वा पश्चात् स्वात्मानं, ब्रह्म, स्वेष्टं वा सर्वसंसारप्रपंचं इदन्तेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" रूपेणानुभूय इति—'इति' मार्गं प्रवर्तते। तत्र "रासलीलाया" "मिति' मार्गमवलम्ब्य साधकानां स्वात्मनि परमात्मनाभेदापरोक्षानुभवरूपां आत्मक्रीडतां दर्शयति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीमद्भागवते कृष्णस्य गोपीनां च मिलनरूपा "रासलीला" दर्शिता, तत्र कोऽयं कृष्णः, काः वा गोप्यः ?

श्रीकृष्णकथां निमित्तीकृत्य प्राचीनपुराणेतिहासादौ, परवर्तिकाले वैष्णवशास्त्रादौ च सविस्तारं वर्णनं दृश्यते। श्रीकृष्णकथामवलम्ब्य बहवः धर्मसाहित्यलोकसाहित्यकाव्यनाटकगीतिकवितादयः रचिताः प्रचलिताश्च। आधुनिककाले ऐतिहासिकदृष्ट्यापि बहुभिः विद्वद्भिः श्रीकृष्णविषयं सारगर्भं समालोचनं कृतम्। तेषां कश्चित् अवतारवादं न स्वीकुर्वंति, परन्तु बहवः न केवलमवतारवादं स्वीकुर्वन्ति अपितु श्रीकृष्णं ईश्वररूपेणापि स्वीकुर्वन्ति। वस्तुतः अवतारवादादयः व्यक्तिगतः भक्तिविश्वासविषया एव। न तत् तर्केण प्रमातुं निषेद्धुं वा शक्यते। ईश्वरः अवतारीरूपेणावताररूपेणाप्यस्ति, एवं यो न मन्यते, सः तं कथमुपलब्धुं शक्नोति। "अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते।" कठ॥ सर्वत्र स्तुत्यादिषु श्रीकृष्णं निर्गुणनिर्विशेषनिरुपाधिकरूपेणापि स्तुतम्। सः कथं मानुषो भवितुमर्हति, मनुष्यरूपेण लीलां वा करोतीति प्रश्ने—"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्.....सम्भवाम्यात्ममायया"॥ गीता॥ अतः सः न साधारणः मनुष्यः परन्तु मायामनुष्यः। सः मायाधीशः, न मायाधीनः। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।" श्वेत०॥

महाभारतपुराणविविधसाम्प्रदायिकधर्मग्रन्थलोकसाहित्येषु प्राकृताप्राकृतातिप्राकृतघटनासमावेशेन श्रीकृष्णचरित्रं कुत्रचित् रञ्जितं सुरञ्जितमतिरञ्जितं विकृतं कलङ्कितं च कृतम्। तत्र तत्रास्माभिः तत्त्वदृष्ट्या विचार्य, कोऽयं कृष्णः ?

सर्वत्रैव लिपिबद्धेतिहासग्रन्थेषु सर्वमपि वृत्तान्तमैतिहासिकं सत्यं न भवन्ति, परन्तु ऐतिहासिकानैतिहासिकवृत्तान्तमिश्रणेनैव लिपिबद्धं भवति। यथा प्राचीनाः पाश्चात्यैतिहासग्रंथाः—लिभिः, हेरोडोटासः, फेरेस्तादयः।

महाभारतवर्णिताः कुरुपाण्डवादयस्तथा श्रीकृष्णसम्पर्कितः भारतयुद्धवृत्तान्तः मूलतः ऐतिहासिक एव। परन्तु तत्रानैतिहासिकानैसर्गिको वृत्तान्तोऽपि दृश्यते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आधुनिकसमालोचकाः वर्तमानं महाभारतं एकहस्तलिखितं न मन्यन्ते। महाभारतोल्लिखितं आदिपर्वस्थितं "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्।" महा आदि. प. १०१ श्लोके प्रदृश्यन्ते। अतिरिक्ताः श्लोकाः प्रक्षिप्ताः। वस्तुतः वर्तमानं महाभारतं न केवलं भारतयुद्धविषयको ग्रंथः, परन्तु एको वेदवेदान्तधर्मदर्शनकाव्येतिहासादिविविधशास्त्राणां विश्वकोष एव। तत्र प्रक्षेपकारकैः श्रीकृष्णव्याख्यानमनीषया बहून्युपाख्यानरचनेन तस्य चरित्रं विकृतं कृतम्। यथा "विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्।।"

समग्राणि सनातनधर्मशास्त्राणि वेदमूलकानि एव। वेदोऽपि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मकः। तयोर्विरोधः सुस्पष्ट एव। कर्मकाण्डोऽपि त्रिसूत्रमूलकम्। १. यज्ञविवरणात्मकं श्रौतसूत्रम्। २. अनुष्ठानविवरणात्मकं गृह्यसूत्रम्। तथा ३. पारिवारिकसामाजिकधर्मविधिव्यवस्थात्मकं धर्मसूत्रं च। एतानवलम्ब्यैव मन्वादिनि स्मृतिशास्त्राणि प्रणीतानि। यज्ञानुष्ठानेन भोगैश्वर्यं तथा परलोके स्वर्गादिफलश्रुतिं दृष्ट्वा कालक्रमेण यज्ञ एव केवलो धर्मः, तदतिरिक्तः ईश्वरतत्त्वज्ञानात्मकं न किमपि निःश्रेयसमस्तीत्यपधर्मव्याख्यानेन सनातनधर्मस्य ग्लानिरभूत्। तदेव गीतायां श्रीमद्भगवता कृष्णेन "वेदवादरता।" "नान्यदस्तीति वादिनः।" इत्यादि उल्लेखेन तीव्रं निन्दितम्। श्रीमद्भागवते च इन्द्रमदनिवारणात्मकं गोवर्धनधारणं दर्शितम्। अथ किं वेदोक्तं कर्मकाण्डं त्याज्यम्? न। तदेव निष्कामेन कृतं त्यागसंयमचित्तशुद्ध्यर्थमुपयोगि एव।

साधारणाः जनाः ज्ञानकाण्डस्यातिसूक्ष्मतत्त्वं ग्रहीतुमशक्ता इतोभ्रष्टास्ततोनष्टाः माभूवन्निति मनसि निधाय भगवता कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्मध्ये भक्त्यात्मकसेतुनिबन्धनेन गीताज्ञानं प्रचारितम्। श्रीमद्भागवते तदेव काव्यभाषायां विशदीकृतम्। अथापि सर्वेपि धर्मा उपनिषदुक्ततत्त्वमूलाः इति सर्व एव वादिनः मन्यन्ते। तथापि स्व स्वमतव्याख्यानवसरे मतभेदहेतुत्वात् विभिन्नाः धर्मसम्प्रदायाः उद्भूताः। "नास्ति मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्।"

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैदिककर्मकाण्डे वैदान्तिकज्ञानकाण्डे च भक्तेः न कोऽपि प्रसंगः दृश्यते। परन्तु गीतायां पुराणादौ च ईश्वरवादं भक्तिवादं च समुज्ज्वलं पश्यामः। एतेन कलेः स्वल्पशक्तिसम्पन्नजीवानां कल्याणार्थं कर्मभक्तिज्ञानानां समन्वयेन धर्मस्य पूर्णाङ्गत्वं साधितम्।

यद्यपि विवर्तवाद एव सुवादः। अन्ये वादाः न निरपवादाः, तथापि अधिकारिदृष्ट्या सोपानारोहणन्यायेनान्येषां मतवादमप्यनुमोदामहे। विवर्तवाददृष्ट्या जगत्प्रपंचो मायाविजृम्भितः स्वप्नवदलीकः, एतच्छूद्धमतत्त्वं स्थूलबुद्धयस्तथा देहाभिमानसम्पन्नाः जीवाः बुद्धौ ग्रहीतुमशक्ताः। अपरपक्षे यदा जीवनं न मिथ्या, न स्वप्नवदलीकं, संसारो न केवलं दुःखागार एव, सुखमपि तत्रास्ति, जगत् सच्चिदानन्दस्यैव प्रकाशः, तस्य सत्तायामेवास्माकं सत्ता, तस्य चैतन्ये एवास्माकं चैतन्यं, तस्य ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञानमेवास्माकं ज्ञानं, तस्यानन्दस्वरूपस्य आनन्दे एवास्माकं रसानुभूतिः, तस्य प्रेमस्वरूपस्य प्रेमणि एवास्माकं प्रेमानुभूतिः। संक्षेपतः जीवानां कर्मप्रवृत्तिः ज्ञानबुद्धिः स्नेहप्रीत्यादिकं सर्वं तस्मात् परमात्मनः सकाशादेव, तदा मनुष्याः जीवनं सार्थकमङ्गीकृत्य तत्सफलं कर्तुं प्रयतन्ते। स एव कर्मभक्तिज्ञानमिश्रः भागवतधर्मः गीतोक्तो योगधर्मश्च। अत्र कर्म न दया परन्तु शिवबुद्धया जीवसेवा, भक्तिः सर्वभूतेषु भगवद्बुद्धया प्रीतिः, ज्ञानं सर्वभूतेषु भगवत् सत्तानुभवः। एतदप्युपनिषदुक्तस्य "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति वाक्यस्यैव व्याख्यानं, यं व्यवहारिकवेदान्तनाम्ना कथयन्ति। तथा श्रीमद्भागवते "ब्रह्मवादस्य संग्रहः" भा० ११।२९ ॥ इत्यादि रूपेण भगवता उद्धवाय कथितः। तथा श्रीशुकदेवमुखनिःसृतं—"एतदानन्दसमुद्रसम्भूतं ज्ञानामृतं" ज्ञानामृतं च।

पुराणेषु साधारणतः ऐतिहासिकानां किम्वा आध्यात्मिकानां किम्वा दार्शनिकानां च तत्त्वानां विविधाख्यानोपाख्यानकथोपन्यासमुखेनैव वर्णनं भवति। तथा ऐतिहासिकघटनावलीनां वर्णनप्रसंगे अत्युक्तिः अलङ्कारादिनातिरञ्जनं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च भवति। तथा भगवल्लीलाप्रसंगे तु अनैसर्गिकातिप्राकृतवृत्तान्तावतारण-बाहुल्यं भवत्येव। अतः विचारबुद्धिसम्पन्नानां पुराणपाठकानां पुराणपाठसमये विचारोऽवश्यमवधार्यो येन भ्रमात्मकमतवादसृष्टिर्न भवेत्।

तत्त्वदृष्ट्या इदानीमस्माभिः विचारणीयं, किं श्रीकृष्णस्य स्वरूपम्? यत् श्रीमद्भागवते—"अवतीर्य यदोर्वंशे ..... कृतवान् यानि विश्वात्मा। भा० १०।१।३॥ "कृष्णमेनमवेहि त्वं आत्मानमखिलात्मनाम्।" भा० १०।१४॥ इति विश्वात्मा अखिलात्मनामात्मरूपेण कथ्यते। अतः सः न केवलं जगतः पतिरपितु जगदात्मा परमात्मापि। तथाचात्मा सर्वेषां प्रियतमः। "प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयः स्यादन्यस्मात् सर्वस्मात्।" "प्रेष्ठ सन् प्रेयसामपि।" इत्यादि श्रुतेः। स एव प्रियतमः सुन्दरतमः प्रेमघनहृदयवृन्दावने प्रकटितो भूत्वा सर्वदा अनाहत ध्वनिरूपेण वेणुवादनं करोति। कथम्भूतं वेणुनादं—"सर्वभूतमनोहरम्।" भा० १०।२१। पुनः कथम्भूतं—"त्रिजगन्मानसाकर्षीमुरलीकलकूजितः।" भा०। तं वेणुनादं श्रुत्वा नराः नार्यश्च प्रमुदिताः, पशवः पक्षीणश्च पुलकिताः, तरवो लताश्च मुकुलिताः, यमुना उच्छ्वसिता इत्यादिरूपेण रसशास्त्रकथितभाषायां व्यक्तीकृतम्। यद्यपि "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।" तथापि यस्य हृदयव्रजे श्रवनमननिदिध्यासनेन प्रकटीकृतः स एव तं—"प्राणस्य प्राणः।" "प्रेयसां प्रियतमः।" "रसानां रसतमः।" इत्यादिरूपेण ग्रहीतुं शक्नोति, न तु बहिर्मुखाः देहात्मपरायणजीवाः। यदा जीवो हृदयवृन्दावने आत्मनः अनाहतात्मकं वेणुनादं शृणोति, तदा पतिपुत्रगृहदेहगृहकर्मदेहधर्मादिकं सर्वं विस्मृत्य रसस्वरूपेण श्रीकृष्णेन सह स्वात्मनां मेलनार्थं धावति। रसः "सत्त्वोद्रेकात् अखण्डस्तु स्वरूपानन्दः चिन्मयः। रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टो ब्रह्मास्वाद सहोदरः।" एतदुत्तमरहस्यं श्रीमद्भागवते "ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेष निर्वृत्याक्षीणमंगलाः ..... बहुगुणमयं देहम्।" इत्यादिना विवृतम्। वस्तुतः गोपीजनाः वा भक्तजनाः यं प्रेमरसमास्वादयन्ति न स देहात्मको गोपीवल्लभो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दैहिकसुखात्मको प्रेमरसो वा परन्तु जीवात्मैव प्रेम्णो विषयः श्रीकृष्णपरमात्मनाभेदरूपेण मिलित्वा आत्मानन्दरसमास्वादयन्ति। इयमेव श्रीमद्भागवते व्रजे नित्यलीलारूपेण उक्ता। एतदेव भगवता श्रीमुखेन उद्धवायोक्तम् "भवतीनां वियोगो मे नहि सर्वात्मना क्वचित्।" भा० १०।४७।२८॥ तथाच

यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियोदृशाम्।
मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया॥
यथा दूरेचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते।
स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षगोचरे॥
मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्तियत्।
अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ॥ इत्यादि...
भा० १०।४७।३४-३७॥

श्रीकृष्णो यथा महाभारते श्रीगीतात्मकधर्मोपदेष्टास्तथा पुराणेष्वपि ऐश्वर्यलीलामाधुर्यलीलाकृद्व्यतिरिक्तः श्रीकृष्णः प्रत्यक्षतः शानगुरुधर्मोपदेष्टृरूपेणापि दृश्यते। श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धोक्तविविधलीलावर्णनान्तरं एकादशस्कन्धे तस्य श्रीमुखनिःसृतं विस्तृतं धर्मवर्णनमुपलभ्यते। लीलावसानादव्यवहितपूर्वं श्रीभगवान् स्वप्रियशिष्यायोद्धवायोपदिदेश। वस्तुतो गीतोक्तयोगशास्त्रस्य भागवतोक्तभागवत्धर्मयोश्च मध्ये नाधिकं पार्थक्यमस्ति। तथाप्यधुना पुराण पाठकाः कथकगणाश्च दशमस्कन्धोक्तलीलाव्याख्याने एव यथा सततं मुखरा भवन्ति, न तेषां तादृशं कौशलं एकादशस्कन्धोक्तायां श्रीमुखनिःसृतायां परमतत्त्वपर्यालोचनायां परिदृश्यते। परन्तु गुणग्राहिभिः विद्वद्भिः अतिशयेन समादरणीयमेव। अतः इमां भगवद्वाणीमुपलक्ष्योक्तम्—

"कृष्णस्य वाङ्मयीमूर्तिः श्रीमद्भागवतं मुने।
उपदिश्योद्धवं कृष्णः प्रविष्टोऽस्मिन् न संशयः॥"

श्रीशुकदेवोऽपि निम्नोक्त स्तुत्या धर्मोपदेशप्रकरणं समापत्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवतायभाषितम् ।
कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा सश्रद्धयाऽऽसेव्य जगद्विमुच्यते ॥
भवभयमपहर्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद्वेदसारम् ।
अमृतमुदधितश्चापाययद् भृत्यवर्गान् पुरुषऋषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि॥"
भा० ११।२९।४८।४९ ॥

ब्रह्मसंहिताप्रभृतिवैष्णवतन्त्रेषु परवर्तिषु गौड़ीयवैष्णवशास्त्रादौ च श्रीकृष्णो विशिष्टं रूपं प्राप । तत्र "अनादिरादिगोविन्दः सर्वकारणकारणम् ।" इत्यादि रूपेण वर्ण्यते । तेन कृष्णः न विष्णोः अवतारः परन्तु सर्वेषामवतारी । श्रीमद्भागवते तथा विष्णुपुराणादौ तु विष्णोः अवताररूपेणैव वर्णितः । यथा देवकीस्तवे—

"रूपं यत्तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ।
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं सत्त्वं साक्षाद्विष्णोरध्यात्मदीपः ॥"
भा० १०।३।२१॥

"केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥" भा० १०।३।११ ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च ॥" बृ० उ० २।३।१

तस्यैव व्याख्यानावसरे श्रीमत्शङ्कराचार्यभगवता—"द्विरूपं हि ब्रह्म अवगम्यते नामरूपभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् ।" इत्युक्तम् । तथा गीता भाष्ये—"या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशंका मूर्खाणाम् ।" गी० भा० ४।५॥ तथा च ब्रह्मसूत्रभाष्ये—"स्यात् परमेश्वरस्यापि इच्छावशात् मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।" ब्र० सू० भा० १।२० ॥

विष्णु पुराणे ब्रह्मैव विष्णुरूपेण उक्तः—"सगुणो निर्गुणः विष्णुः ।"

"लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणः क्रियाः ॥" भा० ३।७।२॥

यः कृष्णोऽनन्तः सर्वगो विभुः सः कदापि न सीमाबद्धस्थानस्थः किम्वा सीमाबद्धक्षुद्रदेहमात्रवान् भवितुमर्हति । तं ये चर्मचक्षुषा द्रष्टुमिच्छन्ति ते तु मृन्मयपुत्तलिकामेव पश्यन्ति न तु तस्य चिन्मयस्वरूपम् । परन्तु यदा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधनबलेन भगवत्कृपया चित्तमालिन्यं दूरीभूतं चित्ते शुद्धसत्त्वं चोद्भूतं तदैव दिव्यदृष्ट्या स्वस्वहृदये स्वस्वरूपेण प्रकटीभूतं पश्यन्ति।

"प्रेमाञ्जनच्छुरितभक्तिविलोचनेन,
सन्तः सदैव हृदयेऽपि विलोकयन्ति।"

ब्रह्म संहिता ॥

हिन्दुः आदर्शवादी। मनुष्यदृष्ट्यापि तमादर्शपुरुषरूपेण पश्यति। यतः यस्मिनेकाधारे पराक्रमश्च पाण्डित्यं, वीर्यं च शिक्षा, कर्म च ज्ञानं, दया च क्षमा, नैतिकं च धार्मिकमित्यादि तुल्यरूपेण श्रीकृष्णे दृश्यते। अतः स आदर्शपुरुषः, महान् पूज्यश्च। यदैव स आदर्शः हिन्दुहृदयात् सुदूरीभूतः हिन्दुसमाजस्यावनतिर्भूव। तदा कंसजरासन्धदुर्योधनादिनां चोत्पत्तिर्दृष्टा। अधुनापि हिन्दुसमाजस्याधःपतनकारणमादर्शच्युतिरेव। तस्यादर्शस्य पुनरुज्जीवनाय कृष्णोपासना आवश्यकी। अभेदरूपेण तत्स्वरूपप्राप्तिरेव उपासनायाः चरमं फलम्। स एव मोक्षः।

सच्चिदानन्दतत्त्वमेवास्माकमालोच्यविषयः। "परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च।" श्वेतः ३॥ शास्त्रे तासां सच्चिदानन्दशक्तीनां पारिभाषिकनामानि—सन्धिनी, सम्वित् ह्लादिनी च। सदंशे सन्धिनी यस्याः प्रकाश कर्मे। चिदंशे सम्वित् यस्याः प्रकाशः ज्ञानम्। आनन्दांशे ह्लादिनी यस्याः प्रकाशः प्रेमा। यदा सच्चिदानन्दं क्रियाशीलं मन्यन्ते, तदा लीलामयरूपेण कथयन्ति। तदैव सृष्टिरहस्यं जगल्लीला च ज्ञातुं शक्यते। तस्य सम्वित् शक्तेः लेशमात्रमुपलभ्य मनुष्यः शिक्षासंस्कृतिधर्मदर्शनज्ञानविज्ञानाद्यनुशीलनेन मानसिकाध्यात्मिकोन्नतिं च प्राप्नोति। तस्य ह्लादिनीशक्तेः विकासेन मानवचित्ते सात्त्विकः सौन्दर्यबोधानन्दबोधौ प्रीतिस्नेहादिकं च प्रकाशते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीवानामन्तः हृदये या कर्मशक्तिः सैवोच्चतमावस्थायां सन्धिनी, यस्याः फलमखण्डप्रतापः। तेषामन्तः हृदये या ज्ञानशक्तिः सैवोच्चतमावस्थायां सम्वित्, यस्याः फलमतर्क्यप्रज्ञानम्। तेषामन्तः हृदये या इच्छाशक्तिः सैवोच्चतमावस्थायां ह्लादिनी, यस्याः फलं विशुद्धं प्रेम।

कर्मज्ञानप्रेमाणो जीवानामविशुद्धावस्थायां प्रकृतिजड़ितत्वादस्फुटा अपूर्णा च भवन्ति। त एव यदा साधनबलेन विशुद्धा अर्थात् ईश्वराभिमुखीभूताः पूर्णरूपेण विकासं प्राप्ता, स्तदा जीवोऽपीश्वरीयप्रकृतिं भगवद्भावं वा प्राप्नोति। तदुक्तं "पूता मद्भावमागता।" "मम साधर्म्यमागता"। गी० ४।१०। इत्यादिना।

जीवानामन्तर्निहितं शक्तित्रयविकाशनिमित्तं कर्मयोगः ज्ञानयोगः भक्तियोगश्च विहितः। जीवानामन्तः यः 'सद्भावः', तस्य प्रकाशः कर्मणा भवति। अतस्तस्य कर्म ईश्वराभिमुखं सत् विशुद्धो भूत्वा कर्मयोगो भवति। तेषामन्तः योऽस्फुटो 'चित्' भाव स्तस्य प्रकाशः ज्ञानेन भावनया च। तदेवेश्वराभिमुखी सन् विशुद्धो भूत्वा ज्ञानयोगो भवति। तेषामन्तः योऽस्फुट आनन्दभाव स्तस्य प्रकाशः कामनायाम्। सा कामना ईश्वराभिमुखी सती विशुद्धा भूत्वा प्रेमयोगो (भक्तियोगः) भवति। एतेषां त्रयाणां युगपदनुष्ठानेनैव जीवानां पूर्णो विकासः सम्भवति। स एव पूर्णाङ्गधर्मः। कथम्? किं कर्म किमकर्मेति चित्तं विना तथा ईश्वरे प्रीतिं विनाऽपि कर्म न निष्कामं भवति। एवं निष्कामकर्मणा चित्तशुद्धिं विना तथेश्वरतत्त्वस्य प्रत्यक्षज्ञानं विनापि तस्योपासना न सम्भवति। तथा निष्कामकर्मणा चित्तशुद्धिं विना तथा उपासनया चित्तैकाग्र्यं विनाऽपि अपरोक्षज्ञानं न सम्भवति। यावन्नेश्वरे ऐकान्तिकी भक्तिर्भवति तावत् भावना वा कर्म वा न विशुद्धिं प्राप्नोति। स्वः स्वः कर्मभावनानुरूपमेव ईश्वरदर्शनं च प्राणिनां भवति। यथा—

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्,
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः।
मृत्युर्भोजपते र्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां,
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः॥"
भा० १०।४३।१७॥

वैष्णवानां वेदस्वरूपमिदं भागवतम्। तस्मिन् "रासलीला" मध्यमणि-स्वरूपा। अत उक्तम्—

"अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणाम्।" चैतन्य महाप्रभुः।
"सर्व वेदान्तसारं हि श्रीमद्भागवतमिष्यते।" ग० पु०॥
"अत एव सूत्रेर भाष्य श्रीभागवत। (वङ्गभाषा)
भागवत श्लोक उपनिषद् कहे एकमत॥" चैतन्य चरितामृत॥

ग्रन्थकारेण स्वकण्ठेनाप्युक्तम्—"निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्।" परन्तु वेदान्तस्य उपनिषदः साध्यं वस्तु ब्रह्म। साधनं ज्ञानम्। भक्तिप्रसंगोऽपि तत्र नास्ति। पक्षान्तरे श्रीमद्भागवतं भक्तिरसस्य प्रस्रवणस्वरूपम्।" तत्रैवोक्तम्—"पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिकाः भुविभावुकाः। भा० १।१।३॥

शास्त्रविचारस्य द्वे दिशौ स्तः। प्रथमं तत्त्वं, द्वितीयं साधनम्। तत्त्वदृष्ट्या श्रीमद्भागवतोक्तः कृष्णः परमात्मा वा परब्रह्मैव नेतरः। यं उपनिषत्सु "रसो वै सः।" "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति।" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्।" "आनन्दरूपममृतं यद्विभाति।" "मधुचरति तद्ब्रह्म।" महा० ना० उ०। "आत्मानमेवप्रियमुपासीत।" बृ० उ० १।४।८॥ "अस्मात् सर्वस्मात् प्रियतमः आनन्दघनं हि।" बृ० ता० उ०॥ "अयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः।" पञ्चदशी॥ "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति.....न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति, आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवन्ति ।" बृ० ४।५।६ ॥ इत्यादिरूपेणोक्तम् । य एवात्मा, परमात्माखिलात्मादिशब्देन कथ्यते, स एव आनन्दस्वरूपः रसस्वरूपः मधुस्वरूपः । तात्पर्यंतु जीवः यदाकदापि वस्तुसंस्पर्शेन यां प्रीतिमानन्दं वानुभवति स भूमानन्दस्य लेश एव । स भूमा एव केवलानन्दमयः । "तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादान्तरतरं यदयमात्मा ।" बृ० १।४।८ ॥ एतदेव श्रीमद्भागवते काव्यरसव्यपदेशेन श्रीकृष्णोऽखिलात्मा नन्दयशोदायाः प्राणप्रियपुत्ररूपेण, गोपबालकानां प्राणसखिरूपेण, गोपिकानां प्राणवल्लभरूपेण दर्शितः । तत्र व्रजवासिनां भाषितं, यथा—

"दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ।
नन्द ते तनयोऽस्मासु तस्यापि + औत्पत्तिकः कथम्" ॥
भा० १०।२६।१२ ॥

तथा च परीक्षितप्रश्ने—

"ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत् ।
योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम्" ॥
भा० १०।१४।४९

उत्तरम्—"सर्वेषामेव भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तत्वल्लभतयैव हि ॥
तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ।
न तथा ममतालम्बिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ।
यथा देहः प्रियतम स्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥
देहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत् प्रियः ।
यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम्।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम्॥
कृष्णमेनमवेहि त्वं आत्मानमखिलात्मनाम्।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया॥"
भा० १०।१४।५०-५५।

केयं "रासलीला?" श्रीकृष्णस्य गोपीभिः सह आनन्दक्रीडाविशेषः। अथ कः कृष्णः? यः सर्वान् जीवान् स्वाभिमुखमाकर्षयति, यः सर्वाणि पापानि समूलं कर्षति वा सः कृष्ण आनन्दमयः परमात्मा। सः सर्वदा सर्वत्र असंख्य-गोपीभिः सह आनन्दलीलां करोति। असंख्य गोपीनां मध्ये षोडशसंख्याकाः श्रेष्ठा मन्यन्ते। तासां पुनः अष्टौ श्रेष्ठतराः। तासामष्टानामपि या प्रथमा सा श्रेष्ठतमा।

सत्त्वरजस्तमोगुणानां या साम्यावस्था सा माया वा प्रकृतिः। पुरुषसाहाय्येन प्रकृतिरेव सृष्टिकर्त्री। दृश्यजगति या काचिज्जगल्लीला दृश्यते सा सर्वा माया-विजृम्भितमेव। यद्यपि "न निरोधो न चोत्पत्तिः न बद्धो न च साधकः।" तथापि "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्।" इति मतमाश्रित्य सृष्टिमङ्गीकृत्य "कण्टके-नैव कण्टकमिव।" साधनपरम्पराः प्रचलिताः।

वर्षापगमे शरदः सुनिर्मलाकाशे पूर्णचन्द्रोदये शुभ्रज्योत्स्नास्नातायां नाति-शीतोष्णविश्वप्रकृतेर अपूर्वसौन्दर्यमुग्धाः पूर्वाचार्यमनीषिण अन्तर्जगत्यपि तमोरजोऽभिभवेन चित्तकुसुमविकासस्य परमशोभामनुभूय सर्वलोकानुचिकीर्षया कार्तिकपौर्णमास्यां तिथौ विश्वात्मनः आत्मारामतां प्रकटयन्ति। यस्यानन्त-सौन्दर्यमाधुर्यस्य ईषदाभासमात्रं प्राप्य विश्वप्रकृतिरपि एवं शोभायुक्ता भवति, तदनन्तसौन्दर्यमाधुर्यस्य यत्र पराकाष्ठा तं सत्यं शिवं सुन्दरमस्मिन् शोभामय-दिने एकवारमपि स्मरणीयं न वा? आनन्दघन आत्मारामः विश्वाती-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोऽपि सन् कथं स्वसृष्टविश्वेनानन्दमुपभुंक्ते ? आत्मारामोऽपि सन् स्वात्मशक्तिभिः रमणं करोति तदेव स्मृत्वा अनुभूय च तत्त्वदर्शिनो मनीषिण आत्मानन्दमात्मतृप्तिं चानुभवन्ति ।

शरदवसाने क्षितितत्त्वस्य क्षीणता प्राप्तावचिरेणैव शीताविर्भावे व्योमतत्त्वस्य विशेषाभिव्यक्तिः सूच्यते । स्थूलशरीरस्थादाकाशादारभ्य सर्वव्यापिनं महाकाशं स्वबोधेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" । रूपेण विकसितं कृत्वा तद्बोधमयान्तराकाशे भुवनसुन्दरस्य सुन्दर "रासलीला" स्वादनं एकवारमपि स्यात् तदा दुःखबहुलं मनुष्यजीवनं सत्यमेव मधुमयं भवितुमर्हति ।

"रासलीलायां" सृष्टितत्त्वस्यैव सम्यगभिव्यक्तिः प्रदर्श्यते । मूलप्रकृत्या एव जगतः सृष्टिरवगम्यते । अतः मूलप्रकृतिरेव "रासलीला"यां श्रेष्ठतमा गोपी । मूलप्रकृतेर्या सप्तसंख्याकाः प्रकृतिविकृतयः परिणामाः संघटन्ते अर्थात् ये महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपेणाभिहिताः भवन्ति ता एव परिणामा "रासलीला"यां श्रेष्ठतराः गोप्यः । तासां पुनः षोड़शसंख्याकाः विकाराः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि मनश्च संघटन्ते । ता एव "रासलीला"यां श्रेष्ठाः गोप्यः । आसां षोड़शसंख्याकानां विकृतिविकासतारतम्येनासंख्यामेदाः भवन्ति । अतः "रासलीला"यां गोपीनां संख्यानिर्णयोऽसम्भवः ।

वैष्णवैः जगतः परमाणुमात्रमेव वृन्दावनमुच्यन्ते । अस्मिन् वृन्दावने सर्वदा तेषामात्मरूपेण श्रीकृष्णोऽसंख्यागोपीभिः सह नित्यं विराजते । तदेव नित्यवृन्दावनम् । तदेव नित्या "रासलीला ।"

यद्यपि गोपीनां संख्याऽनिर्णेया तथाप्यस्माकं बोधसौकर्यार्थं तत्त्वदर्शिमनीषिभिः षोडशसंख्यकाभिः गोपीभिः श्रीकृष्णस्य "रासलीला" वर्णिता । स्वयं सच्चिदानन्दाखण्डाद्वयस्वरूपोऽपि सन् षोड़शतत्त्वात्मकगोपीनामात्मरूपेण सत्–चित्–आनन्दस्याभिव्यक्तिंचकार । श्रीकृष्णस्य सत्ता एव गोपीनां सत्ता । श्रीकृष्णस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चैतन्येमेव गोपीनां चेतनता। श्रीकृष्णस्य आनन्द एव गोपीनां परिच्छिन्न आनन्दः। षोडशतत्त्वरूपाः गोप्यः अर्थात् इन्द्रियशक्तिसमूहाः वृत्तिरूपेण यदा आनन्दघनस्यानुसंधानं प्राप्नुवन्ति, तदाबहिर्विषयेभ्यः निवृत्ताः सत्य अन्तर्मुखाः भवन्ति। तदा सर्वा एव स्वं स्वं विशेषं रूपं कुलमानलज्जादिपरिच्छिन्नाभिमानं त्यक्त्वा आत्मानं विस्मृत्य अर्थाद् "घृणा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी। कुलं शीलं च मानं च अष्टपाशाः प्रकीर्तिताः।" इति अष्टपाशान्छित्वा परमपुरुषेण परपरमात्मना सह आनन्दलीलायां युज्यन्ते।

आनन्दमयः परमपुरुषः श्रीकृष्णः एकमेवाद्वितीयोऽपि सन् कथं प्रकृति महदहंकार-पञ्चतन्मात्रा-पञ्चभूत-मनइन्द्रियशक्तिभिः बहुरूपेण आत्मप्रकाशं करोति तदेवानुस्मर्तुमुपलब्धुं च "रासलीला" दर्शिता। रसस्वरूपः निरवयवः परमात्मा भावातीतो गुणातीतोऽपि सन् साधकानां कर्मयोगेन, महाब्धिरिव शैत्ययोगेन घनत्वप्राप्तिवत् भावमयगुणमयरूपेण आकारयुक्तः सन् "नामरूप" रूपेणाभिव्यक्तो भवति। तदेव "रासलीला"ऽभिनयः। संक्षेपतः सृष्टिरहस्योपलब्धिनिमित्तमेव रासोत्सवः प्रदर्शितः। ये तु गुरुशास्त्रकृपया विवर्तरूपं जगत्प्रपंचं बाधित्वात्मज्ञानं प्राप्ताः ते एव नित्यरासलीलास्वादने समर्थाः भवन्ति।

आनन्दमयस्य बहुरूपेण जगद्रूपेण सर्वरूपेणानियतात्मप्रकाशात्मकानन्दलीलाजन्यसुखस्य क्षणकालमप्यनुभवो जन्मसाफल्यहेतुः हृद्यपरोक्षानुभवनिमित्त एव रासलीलाभिनयदर्शनम्। "यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात्।" साधारण दृष्ट्या जगत् दुःखमयमेव प्रतीयते। परन्तु ये साधन-सम्पन्नाः सकृदपि स्वहृदि एवं "रासलीला" दर्शने सौभाग्यं प्राप्ताः तेषां तु इदं जगत् सर्वदानन्दमयः मधुमयः प्रतिभाति। तेषां दृष्ट्या तु दुःखरूपेण प्रतिभातिमपि वस्तु आनन्दमयस्यैव स्फुरणम्। एवं सत्योपलब्धिनिमित्तं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावज्जीवनं प्रतिदिनं किम्वा सम्वत्सरे दिनमात्रमप्यनुष्ठानफलरूपेणान्ते मृत्युकालेऽपि आनन्दमयस्य सत्तानुभवः सम्भवः स्यात् तदा मनुष्यजन्मः सफलं स्यात्।

कार्तिकपौर्णमासभिन्नावसरे एवं रासलीलास्वादनं सम्भवति न वा? कथं न। ये तु साधनसम्पन्नाः भजनशीलाः सकृदपि भुवनमोहनस्य कृपोपलब्धिं कृतवन्तः तैः सदैव रासानन्दोऽनुभूयते। तत्र न कोऽपि नियमः, वरमुचितमेव। कथं कार्तिकपौर्णमासी तिथिरेव रासानन्दानुभवाय निर्दिष्टा? सृष्टेस्तु अयं नियमः—विशिष्टतिथौ बहिरन्तः प्रकृतेः परिवर्तनं सङ्घटते। अतः साधकासाधकसाधारणाधिकारिनिमित्तं प्रकृत्यनुकूलं दिनं निर्दिष्टम्। रङ्गमञ्चे पूर्वाभ्यस्तमुदक्षाभिनेतृवत् ये तु जन्मजन्मान्तरव्यापि रासलीलादर्शनलालसया नियतानुशीलनं कृतवन्तः त एव निर्दिष्टे विशेषदिने भवरङ्गमञ्चे प्रकृत्यनुकूलतापूर्वकं भगवत् सत्तानन्दानुभवं कर्तुं समर्थाः, न तु अन्ये। वस्तुतः का एताः गोप्यः? गो शब्द इन्द्रिय वाचकः। गां पालयति रक्षतीति गोपः। यया शक्त्या इन्द्रियाणि परिचालितानि भवन्ति अर्थात् विषयग्रहणे समर्थानि भवन्ति अर्थात् परमात्मायां शक्तिमाश्रित्य सृष्टिलीलां प्रकाशते ता एव गोप्यः। अत आत्मशक्तिसमूहेभ्यः आत्मनः आनन्दक्रीड़ा एव रासः। सच्चिदानन्दस्य सन्धिनी, सम्वित् ह्लादिनीशक्तीनां यो विशेषविकाससंहरणं तदेव रासलीला। साधनसम्पन्नाधिकारिणः नियतं रासलीलानुध्यानं कुर्वन्त नित्यवृन्दावनरूपे हृदयक्षेत्रे नित्यरासलीलायाः अनुसंधानं प्राप्य कृतकृत्यतामनुभवन्ति।

भगवतः परमेष्ठिनः परमकृपया यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसूतामृतलेशं प्राप्याऽयमकिञ्चनः किञ्चिल्लेखनीं धारयितुं क्षमः, येषां च चरणनलिनपरागः शिरसिधारयितुमधिकारभूतः, तेषां भारतभुविभूषणभूतविपश्चिच्चूड़ामण्यस्मदीयगुरुचरणानां महती कृपा वर्ततेऽस्मिन् दासे। स्वामिपादाश्च वार्धक्यवशात् नानाविधरोगक्लिष्टोऽपि, बहुषु कार्यान्तरेषु भृशं व्यापृततयालब्धसमयाऽपि कथं कथमपि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समयं सम्पाद्य व्याख्यानमिमं श्रुत्वा पुनः संस्कृत्य संशोध्य परिवर्ध्य च मां कृतार्थं कृतम्। अतोऽहं तत्परमभागधेयं मन्वानोऽस्मिन् कार्ये प्रावर्तिषि।

ग्रन्थस्यास्य व्याख्यायां न मे किञ्चित् श्रेयमस्ति। परन्तु तत्सर्वं श्रीगुरुचरणानामेव। मया तु मधुकर इव माधुकरीवृत्तिमाश्रित्य यत्र कुत्रापि शब्द संग्रहं कृत्वा संयोजनं कृतम्। यत्तु भ्रान्तिप्रमादवशात् त्रुटी वर्तते तत्तु ममैव। तथापि यथाशक्तिः यथाबुद्धिश्च सावधानेनापि कृतेऽस्मिन् कार्ये पुरुषबुद्धिसाधारणा तत्र तत्र सम्भावित स्त्रुटीरशुद्धिश्च कृपया परिमार्ष्टुं विबुधगणानभ्यर्थयन् अन्ततः सर्वतः श्रेयवहां गुरुचरणकृपामेव परमां मन्वानो मदीयमकिञ्चनवाक्कुसुमस्तवकं श्रीगुरुचरणसरोजयोः गंगाजलेन गंगापूजेव समर्पयन् विरमामि ॥ ॐ शमिति ॥

पुनश्च–शोधनादिषु कार्येषु अत्युपकृतवद्भ्योऽन्येभ्योऽपि महात्मभ्यः श्रीमद्भ्यः श्रीचैतन्यगिरिस्वामिपादेभ्यो महामण्डलेश्वरेभ्यः श्रीदिव्यानन्दगिरिवर्यादिभ्यश्च सर्वेभ्यो दयितवैदुष्येभ्यः सादरं कृतज्ञतामतितरामाविष्करोमि ॥ ॐ ॥

विदुषां विधेयः।

चिन्मयानन्द गिरिः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रास-रहस्यम्

प्रथमोऽध्यायः

मङ्गलाचरणम्

अज्ञानवारणविनाशपटुं मृगेन्द्रं
उद्दण्ड विघ्नपरिखण्डन लौहदण्डम् ।
श्रीपार्वतीसुतमनन्तमनाथनाथं
नित्यं भजेऽखिल सुरासुर वन्द्य पादम् ॥१॥

यद्वक्त्राम्बुजनिःसृतं सकृदिमे पीत्वोपदेशामृतं
शिष्याः मोहमयं विधूयमरलं ब्रह्मस्वरूपे स्थिताः ।
योऽसौ मस्करिवृन्दवन्दितपदो यो वेद विद्यानिधिः
कैलासाधिपतिर्नमामि सततं तं विष्णुदेवं गुरुम् ॥२॥

धियां साक्षी शुद्धो निजसुखवपुः नित्यशरणः
नियन्तासु ध्येयः सुरमुनिनृणां मोक्षवरदः ।
श्रियाश्लिष्टः कृष्णस्त्रिजगदघहा भ्रान्ति हरणः ।
समाधावासक्तं हृदयनलिनं मे प्रविशतु ॥३॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१. अवतरणम्—धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परम पुरुषार्थ इति वेदान्तेषु प्रतिपद्यन्ते विपश्चितः। तत्संप्राप्तिश्च श्रवणादिना आत्मसाक्षात्कारायत्ता। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।" इति श्रुत्या साधनान्तरस्य निराकृततयाऽऽत्मतत्त्वज्ञानमेव तदुपाय इति। एतादृशात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सविलासाविद्यानिवृत्तिपूर्वकनित्यनिरतिशयानन्दप्राप्तिरेव मोक्षः। तदर्थं "तद्विजिज्ञासस्व" तै० आ० ९।१॥ "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः।" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।" बृ० २।४।५॥ इत्यादिः श्रवणविधिरुपलभ्यते। अस्य श्रवणविधेः कोविषयः, किं फलं, कः सम्बन्धः, कोवाधिकारी? इति जिज्ञासायां—"वेदान्त विज्ञानसुनिश्चितार्थाः।" मु० ३।२।६॥ वेदान्तानां च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः। "तत्त्वमसि"। छा० ६।८।७। "अहं ब्रह्मास्मि"। बृ० १।४।१० इति श्रुतेः। एवं विचारविधेः ज्ञानद्वारा मुक्तिः फलम्, "तरति शोकमात्मवित्।" छा० ७।१।६॥ "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति।" इत्यादि श्रुतेः। प्रतिपाद्य प्रतिपादकताभावः सम्बन्धः। "आनन्दं ब्रह्म"। बृ० ३।९।२८॥ आनन्दश्च संवेद्यः। आनन्दात्मकत्वे आत्मनः, आत्मानुरागान्मुमुक्षुप्रवृत्तिः स्यात्? रागनिबन्धना च प्रवृत्तिः संसारबीजमिति न मुक्तये स्यात्। शान्तस्य दान्तस्य चात्मनि दर्शनमुच्यते। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्।" इति श्रुतेः। न चानन्दरागात्प्रवर्तमानः शान्तो भवति। तस्मात् सकलदुःखातिगे आत्मतत्त्वे दुःखेभ्य उद्विग्नः सुखेभ्यश्च वीतरागः प्रवर्तमानो मुच्यते। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।" मु० १।२।१२॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अकृतः मोक्षः कृतेन कर्मणा न सम्भवति। एवं समित्पाणेः गुरूपसत्ति पूर्वकश्रवणानन्तरं वक्ष्यमाणरीत्या विवेको जायते। तथाहि—इह जगत्याब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वेषां प्राणिनां सुख प्राप्तये दुःखनिवृत्तये च निसर्गत एव प्रवृत्तिर्दृश्यते। ब्रह्मलोक पर्यन्तं "अनित्यमसुखं लोकम्।" "दुःखालयमशाश्वतम्।" इति कुत्रापि सुखस्य दुःखस्य वा चरमावधिर्न ज्ञायते। अथ आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयसुखमस्तिनवा? दृष्टं सर्वविधं सुखं सातिशयमालोच्य तद्दृष्टान्तेनादृष्टमपि स्वर्गादि सर्वं सुखं सातिशयमेव स्यात्—यत्कृतकं तदनित्यमिति तर्कबलेन। "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते।" इति श्रुतिबलेन च ब्रह्मपर्यन्तलोकेषु निरतिशय सुखस्यासिद्धिरिति। नित्य-निरतिशयसुखप्राप्तिश्च श्रूयते "सोऽश्नुते सर्वान् कामान्।" तै० २।१।१॥ "अथ सोऽभयंगतो भवति।" तै० २।७।१ "न स भूयोऽभिजायते।" अ० वि० ३८॥ सर्वान् कामानश्नुते इत्यनेन निरतिशयसुखावाप्ति स्तथा अभयं गतो भवति—न स भूयोऽभिजायते इत्यनेनात्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिश्च; या मुक्तिरित्यभिधीयते। यद्विषयकमज्ञानं तद्विषयकज्ञाने-नैव निवर्त्यमिति ज्ञानाज्ञानयोः समान विषयत्व नियमः। आत्माज्ञानं च भयस्य मूलम्। भयं हि दुःखं—दुःखसंयुक्तं सुखं सातिशयम्। आत्मसाक्षात्कारश्चमुक्तिरिति विवेकोत्पत्तियोगे इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ऐहिकामुष्मिकसर्वविषयभोगविरागपूर्वकं, काम्यनिषिद्धवर्जनपुरः-सरं, नित्यनैमित्तिक प्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन नितान्तनिर्मलस्वान्तः करणः साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारी कश्चिन्मुमुक्षुः आत्मकामनया "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती"ति श्रुति प्रमाणं गृहीत्वा स्वात्मानु-कूलवृत्तिभिरित्थमात्मरमणं कृतवानिति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीशुक उवाच

संसारदुःखसागरेनिमग्नान् जीवान् दृष्ट्वा शोचतीति शुक उवाच ।

भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

रहस्यटीका : याः अविद्यातमोयुक्ताः विषयभोगलोलुपाः वृत्तयः ताः रात्रीः रात्रीवदज्ञानतमोऽयाप्ताः, तथा शरवत् द्यति अवखण्डयतीति-शरत्, शरदा मल्लिकावदुत्फुल्लाः विकासप्राप्ताः वीक्ष्य दृष्ट्वा, भगवान् भगो भाग्यं तद्वान् मुमुक्षुः* योगमायामुपाश्रितः योगाय स्वस्वरूपाऽभेदाय या भागत्यागलक्षणया महावाक्यजन्या मा-या प्रमा सा योगमाया । मय ज्ञाने इति धातोः । तां उपाश्रितः आश्रितः सन् रन्तुं "अयमात्मा ब्रह्म" इति तद्रूपेणावस्थानाय, मनश्चक्रे चित्तसमाहितमकुर्वन् । आत्मनेपदनिर्देशः खल्वयं स्वार्थक्रियतां बोधयति । "स्वरितञितः" इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति विध्याश्रयणात् ॥ १ ॥

नोट :—* योगमाया—आत्मनः सदैव संगात् योगं, आयते (इण गतौ उपसर्गयोगे आत्मनेपदप्रयोगः) श्रूयते इति योगमाया, अथवा मायः शब्दः महावाक्यरूपः, गुरुमुखात् तेन योगो योगमायः स्त्रियामाप् योगमाया, अथवा उपाध्यध्यास एव अयोग स्तदपवादाय या मा प्रमा सा योगमाया, अथवा न युज्यते उपाधिना सह य आत्मा "असंगो नहि सज्जते ।" तद्विषया या मा प्रमा सा योगमाया, अथवा "योगश्चित्तवृत्ति निरोधः" तदन्विता या मा प्रमा सा योगमाया, अथवा मा प्रज्ञा—द्विविधा, अस्थिता स्थिता चेति, तत्र या अस्था स्थिता तस्यां मुमुक्षुभिः ब्रह्मात्मना स्थितिप्राप्तये या मा प्रमा सा योगमाया ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२. अव०—एवं आत्मरमणेच्छया वैराग्य रागेणोद्बोधितस्य भाग्यवतो मुमुक्षोः हृदयगतभावमभिव्यञ्जयन् सर्वमंगलसूचिकामभिव्यक्तिमाह, तदेति।

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं
प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः।
स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घ दर्शनः॥ २॥

र० टी०—तदा तस्मिन्नेव क्षणे तज्जिज्ञासोः प्रीतये उडुराजश्चन्द्रः चन्द्र इव आह्लादकरः मनः प्रसादातिशय इति यावत्, उदितः वैराग्योदयोऽभूत्, किं कुर्वन् दीर्घ दर्शनः दीर्घकालेन वहु जन्मजन्मान्तरेणापि, दर्शनं यस्यात्मनः सः, चर्षणीनां मनुष्याणां शुचः तापं ग्लानिं मृजन्नपनयन् यथा प्रियः स्वप्रियायाः मुखमरुणेन तापापनोदनेन सुखी करोति, तथा प्राच्याः, यतः ज्ञान सूर्योदयस्य पूर्वरूपं वैराग्यमेव "वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत् पक्षौ विजानीहि विचक्षणत्वम्। विमुक्ति सौधाग्रतलाधिरोहनं ताभ्यां विना नान्यतरेण सिद्ध्यति।" तस्मात्तदेव ककुभः कं सुखं तद्रूपतया कुत्सित विषयेष्वपि भातीति ककुभो दिशः मार्गस्य मुखमग्रभागं शन्तमैः सुखतमैः कल्याणतमैः करैः किरणैररुणोदयेनेव वैराग्यरागेण विलिम्पन् घनीभूतं कुर्वन्नित्यर्थः॥ २॥

३. अव०—इदानीं वैराग्यवतः मुमुक्षोः तमोरजोऽभिभवेन सत्त्वाधिक्यात्मकं आत्मरमणयोग्यतां दर्शयति।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं
रमाननाभं नवकुंकुमारुणम्।
वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं
जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्॥ ३॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—अखण्डमण्डलं अखण्डं पूर्णवैराग्यादि साधनानां मण्डल समूहः यस्य तं पूर्णवैराग्यादियुक्तं, रमाननाभं रमयति आनन्दयतीति रमा तस्याः सुनिर्मलबुद्धयाः आनने सम्मुखे या आभा कान्तिर्यस्य तं विषयबुद्धिनिवर्तकं, नवकुंकुमारुणं नवात्मरागेण रञ्जितं, कुमुद्वन्तं कुत्सितानित्याशुचिविषयजन्यौमुत् मोदः तस्मिन् न वत् संश्लेषः यस्य तं चन्द्रं विवेकं, वनं च संसारारण्यं च दुःखदावानलतापेन तापितं दृष्ट्वा कोमलगोभिः रञ्जितं कोमलैः स्वल्पप्रकाशैः तमोरजोऽभिभवेन सत्त्वस्य गोभिः किरणैः अभितो रञ्जितं रमणीयं कृतं च दृष्ट्वा, वामदृशां वामस्य परमसुन्दरस्य परमात्मनः दृक् ज्ञानं याभ्यः उपनिषद्भ्यः तासां "तद्वै त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ।" इति श्रुतेः । यद्वा वामा कुटिला दृशो ज्ञानं येषां अस्पष्टब्रह्मभेदानुवादकानां प्रत्यगभिन्नेब्रह्मणि तात्पर्यहरणपराणां, यद्वा वामदृशां शोभनज्ञानवतां विवेकिनां,मनोहरं मनोहरतीति मनोहरस्तं मनोनाशकरं "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्त्वमानशुः ।" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।" इत्यादि कलं कुटिलविषयनिन्दनेन आत्मज्ञान प्रसंशनेन च मधुरं जगौ अगायत् ॥ ३ ॥

४ । अव०—एवं वृत्तीनां श्रवणमननादिना आत्माभिमुखीत्वं दर्शयति ।

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं
व्रजस्त्रियः कृष्ण गृहीत मानसाः ।
आजग्मुरन्योऽन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोल कुण्डलाः ॥ ४ ॥

र० टी०—अनङ्गवर्धनं अनङ्गस्य वर्धनं, न अङ्गं यस्य मूर्तामूर्तलक्षण विनिर्मुक्तस्य निर्विशेषस्यात्मनः, तस्य वर्धनं अज्ञाननिवर्तनेनात्मभावोद

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पकं गीतं वेदान्तात्मकं हितं वाक्यं, यतो विवेकिनां हितवाक्यमेव प्रियं भवति, तन्निशम्य श्रुत्वा कृष्णेन कृपिर्विलखने इति कर्षति जीवहृदयमिति कृष्णः, आकर्षयति आत्माभिमुखी करोतीति वा कृष्णः तेन गृहीतमाकृष्टं मानसं मनः सम्बन्धिवृत्तयः, अन्योऽन्यमलक्षितोद्यमाः परस्परं न लक्षितो न ज्ञापितो आत्माभिमुखगमनोद्यमोऽध्यवसायो याभिस्ताः; जवलोलकुण्डलाः जवेन वेगेन लोलानि चंचलानि कुण्डलानि पाशानि रज्जुरिव बन्धनकारणानि याभिस्ताः "कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि विलयेऽपि च।" इति कोशात्, व्रजस्त्रियः अन्तःकरणवृत्तयः, यत्र "तद्दयारण्ये सः कान्तः कं परमपुरुषार्थ रूपं सुखं तनोतीति कान्तः आत्मा मुमुक्षुः इति यावत्, अभूत् तत्रैव गीतध्वनि मार्गेण उपनिषदोक्तमार्गेण प्राजग्मुः आ जग्मुरिति वक्तव्ये, आजग्मुरिति उक्त्या वृत्तीनां आत्मातकत्वमेवध्वन्यते इति भावः ॥ ४॥

५—७। अव०—वृत्तीनामन्तर्मुखी भावे सति आन्तरनादध्वनिश्रवणेन तत्प्रवणचित्तानां मुमुक्षूणां तत्कालमेव वैराग्यं गृहीत्वा "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।" इति धर्मार्थकामानां त्रिवर्गाणां कर्मणां परित्यागेन अन्तरंगसाधनोद्देशेन बहिरंग साधनत्यागे दोषाभावं दर्शयितुं आदौ स्वकुलविहितधर्मवत् स्वतः प्राप्तं कर्मत्यागं दर्शयति त्रिभिः, दुहन्त्य इत्यादिभिः ॥

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः।
पयोऽधिश्रित्यसंयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥
परिवेषयन्त्य स्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः।
शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥
लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने।
व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—आत्म समीपे गन्तुमुत्सुकाः काश्चित् वृतयः उपनिषद्रूप गाः दुहन्त्यः मननेन तत्त्वनिःसारणकर्म हित्वा अभिययुः। काश्चित् पर दुग्धं निःसारितं तत्त्वं अधिश्रित्य आधिक्येनाश्रित्य विचारात्मकं ज्ञान मपि त्यक्त्वा ययुः। अपरास्तु संयावं पयसि पच्यमानान् गोधुमकणान अत्र यत् मननेन परिपक्वतत्त्वनिश्चयं तदनुद्वास्य हृदयादनवतार्य अभि ययुः। काश्चित्तु परिवेषयन्त्यः पात्रेष्वन्नं भोजयितुं ददत्यः, सच्छास्त्राव लोचनमेव मनसः भोजनं तस्यैव हृदये अवतारणं परिवेषणं तद्ध हित्वा ययुः। काश्चित् शिशुनिति आत्माभिमुखीभावस्य प्रथमावस्था सम्पन्नं मनः, पयः तत्त्वं पाययन्त्यः बोधयन्त्यस्तद्धित्वा ययुः काश्चित् पत्यादिवत् प्रियान् विषयान् शुश्रूषन्त्यः सेवमानाः तां शुश्रूषां हित्वा ययुः। अन्यास्तु लिम्पन्त्यः शरीरे चन्दनादि लेपनं कुर्वन्त्यः, वृत्तिशरीरसम्बन्धिनं लेपनमत्र सुसमाहितत्वं अर्थात् समाधि योग्यतां हित्वा ययुः। तथा अन्याः प्रमृजन्त्यः अङ्गोद्वर्तनादिकं कुर्वन्त्यो शरीरसम्बन्धि विलासं हित्वा ययुः। काश्चित् लोचने अञ्जन्त्यः रूपसौ न्दर्यादि दर्शनं हित्वा ययुः। काश्चित् व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः विपर्ययप्राप्तानि वस्त्रान्याभरणानि चेति शरीराध्यासमूलकानि आवरणानि हित्वा कृष्णान्तिकं ययुः, आत्मध्यानमग्नाः बभूवु इत्यर्थः ॥ ५-७ ॥

९। अव०—इदानीं वृत्तीनां मोहाभावं दर्शयति।

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृ बन्धुभिः।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥

र० टी०—गोविन्दापहृतात्मनः गोभिःश्रुतिवचोभिः विन्दते तात्पर्यवृत्त्या, बोध्यते यः स गोविन्दः परमात्मा, तेनापहृत आत्मा या

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताः वृत्तयः, पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिरिति स्वसम्बन्धिभिः विषयैः वार्यमाणाः निवर्त्यमाना अपि मोहिताः सत्यः मोहं प्राप्ताः न न्यवर्तन्त्यः न प्रतिनिवृत्ताः बभूवुः ॥ ८ ॥

९. अव०—वृत्तीनां ध्यानावस्थां दर्शयति ।

अन्तर्गृहगताःकाश्चित् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलित लोचनाः ॥ ९ ॥

र० टी०—काश्चित् गोप्यः वृत्तयः अन्तर्गृहगता अन्तर्गृहे हृदयगुहायां याः निविष्टाः, अलब्धविनिर्गमाः न लब्धो विशेषो निर्गमो बहिर्विषयेषु गमनं याभिस्ताः मीलितलोचना मीलिते लोचने याभिस्ताः, कृष्णमात्मानं तद्भावना युक्ता आत्मभावनायुक्ताः सत्यः दध्युः ध्यातवत्यः ॥ ९ ॥

१०. अव०—ध्यानावस्थायां यदा कदाचित् ध्यानं त्रुट्यति तत्कालीनां विरहावस्थां दर्शयति ।

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधूताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः ॥ १० ॥

र० टी०—दुःसहः दुःखेनापि सोढुमशक्यो यः प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य आत्मनः "तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादान्तरतरं यदयमात्मा ।" बृ० १।४।९॥ इति श्रुतेः, विरहरूपोऽग्निस्तस्य यस्तीव्रतापः भवमरुद्भवविषयवासनाजन्यदुःखानि तानि धूतानि विनष्टानि, अशुभानि पुण्यपापानि यासां ताः, तथा ध्यानेन प्राप्तो यः अच्युताश्लेषः ब्रह्मात्मभावस्तेन प्राप्ता या निर्वृतिः आनन्दस्तया क्षीणमंगलाः क्षीणानि अपगतान्यमंगलानि पुण्यपापात्म-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रानि बन्धनानि यासां ताः "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्।" ब्र० सू० ४।१।१३॥ इति सूत्रात। "तस्य सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पाप कृत्यम्।" इति श्रुतेश्च ॥ १० ॥

११. अव०—अधुना ध्यानफलं दर्शयति।

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥

र० टी०—तमेव परमात्मानमेव जारबुद्ध्यापि सगुणात्मकजड़-ध्यानेन बुद्धि जरयतीति जारः रमणः, सगुणमेव परमरमणीयमिति भेदबुद्ध्यापि, परमप्रेमास्पदत्वेन संगताः सम्यग्रूपेण तत्स्वरूपतां प्राप्ताश्चेत् ता अपि कालान्तरेण ब्रह्मलोकोचितभोगानन्तरं तत्रैव तेन ब्रह्मणो-पदिष्टाः सत्यः, प्रक्षीणबन्धनाः प्रकर्षेण क्षीणं प्रारब्धभोगरूपं बन्धनं यासां ताः, "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति।" "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेश्च, सद्य इति कथनेन पुनः शरीरग्रहणाभावो लक्ष्यते, गुणमयं देहं त्रिगुणात्मकं स्थूलशरीरं जहुः तत्त्यजुरित्यर्थः ॥११॥

राजोवाच।

स्वस्वरूपेण राजते प्रकाशते इति राजा उवाच।

१२. अव०—ननु ब्रह्माद्वयापरोक्षभावं विना मोक्षः न सम्भवति, तत्कथं सगुणोपासनेन मोक्ष इति शंकते।

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने।
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥१२॥

र०टी०—कृष्णं नित्यानन्दस्वरूपं, परं सर्वोपाधिशून्यमसंगमात्मानं,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कान्तं कानां सर्वेषां सार्वभौमहिरण्यगर्भपर्यन्तानां शतशतगुणत्वेन परिसंख्यातानां सुखानामन्तः पर्यवसानं यस्मिन् स्तथाभूतमपि आत्मानमसंगत्वेन परोक्षतया जानताऽपि यावत् "अहं ब्रह्मास्मी"ति रूपेण न ज्ञातः तावत् गुणप्रवाहोपरमो न सम्भवति । ताः वृत्तयः, तं ब्रह्मतया न तु विदुः ज्ञातवत्यः, एवं प्राकृतगुणात्मकविग्रहमतीनां वृत्तीनां गुणप्रवाहोपरमो मोक्षः कथमिति ? ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

१३ । अव०—अधुना ध्यान प्रकारं दृष्टान्त सहितं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति ।

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथागतः ।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥

र० टी०—"कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद् यथाभक्त्येश्वरेमनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥
गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयः नृपाः ।
सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभोः ॥

यथा अनावृतोऽग्निः दाहप्रकाशादिकार्यं करोति न तु आवृतः, एवं पुरस्तात् सप्तमे स्कन्धे उक्तं कथितं "चैद्यः हृषीकेशं द्विषन्नपि सिद्धिं गतः ।" अर्थात् आवृताग्निनापि यदि दाहप्रकाशादि सम्भवति तदा किमुतानावृतेन, एवं द्वेषादपि यदि सिद्धिरभीष्टप्राप्तेः सम्भवः किमुताधोक्षजप्रियाः अधोक्षजस्य अतोन्द्रियस्यात्मनः प्रियाः प्रीतिविषयीभूताः सिद्धाः भवन्तीति अर्थात् बहिर्मुखचित्तानामपि कथंचित् भगवच्चिन्तया चेदभीष्टसिद्धिः सम्भवति, कथं नान्तर्मुखचित्तानामिति कैमुतिकस्य भावः ॥ १३ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१४। अव०—ननु देही आत्मा कथमनावृतः स्यात्? तत्राह नृणामिति।

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप।
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः॥ १४॥

र० टी०—हे नृप! नॄन् पाति रक्षतीति नृपः, तस्य सम्बोधनम्। मनुष्यशरीरग्रहणेनैव मोक्षाख्या परमकल्याणप्राप्त्यात्मिका रक्षा सम्भवति। यतः मनुष्या एव श्रेयप्रेयविविक्तुं शक्यते नान्याः। "श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः। श्रेयोहि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयोमन्दोयोगक्षेमौवृ वृणीते।" इति श्रुते, अव्ययस्य निर्विकारस्य, अप्रमेयस्य बुद्ध्याद्यगोचरस्य, अवाङ्मनसगोचरत्वात्, निर्गुणस्य गुणादि रहितस्य, गुणात्मनः गुणानामात्मा यः सः गुणात्मा तस्य भगवतः परमात्मनः व्यक्तिः मुमुक्षोः स्वस्वरूपेणाविर्भावः अपरोक्ष-साक्षात्काररूपः, निःश्रेयसार्थाय मोक्षाय भवतीत्यर्थः॥ १४॥

१५. अव०—अधुना साधन प्रकारं दर्शयति।

कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च।
नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते॥ १५॥

र० टी०—यदि संसारे कामं काम्यं किञ्चित् स्यात् तदात्मा एव परमप्रियत्वात् "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः, तं, तथा क्रोधं अधुनाऽपि कथं मे आत्मदर्शनं न भवतीति स्वस्मिन्नेव उचितं, न तु अन्यत्र, भयं यदि इह जन्मनि मे आत्मदर्शनं न भवेत् तदा तु अवश्यमेव महादुःखनिलये जननमरणात्मकसंसारचक्रे पतनं भवेष्य-तीति, स्नेहं परमप्रमास्पदे आत्मनि एव कर्तव्यं, सांसारिकवस्तुनः बन्धनकारित्वात्, ऐक्यं ब्रह्मात्मनावस्थानं, सौहृदं सखीभावं समान-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुणशीलत्वमन्यत्राभावात् आत्मपरमात्मनोः एव सम्भवाच्च "द्वा सुपर्णा सयुजा सखायाः समाने वृक्षे परिसष्वजाते।" इति श्रुते, एवं नित्यं सर्वदा हरौ विदधतो सर्वदुःखहर्तरि आत्मनि धारणं कुर्वतः तन्मयतां ब्रह्मरूपतां यान्ति हि प्राप्नुवन्ति एव ॥ १५ ॥

१६. अव०—जीवस्य ब्रह्मरूपताविषये विस्मयं निवारयति।

न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे।
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साधनसम्पन्ने सति अजे जन्महेत्व-विद्याकामकर्मवासनादिविनिर्मुक्तत्वात् जन्मरहिते योगेश्वरेश्वरे योगीनां सनकादिनामीश्वराः ब्रह्मादयः तेषामपि ईश्वरे आदिकारणे "भयादस्या-ग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः।" इति श्रुतेः, कृष्णे "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परंब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते॥" इति कृष्णाख्ये परब्रह्मणि, भगवति "ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवती"ति श्रुतेः, भगो भाग्यं तद्वति मुमुक्षोः अन्तःकरणे आविर्भूते स्वस्वरूपेण प्रकटीभूते, यतः प्राक् स्वस्यानात्म जन्मजरादुःखदेहादितादात्म्यापन्ने मोक्षोपाययोगादि शून्ये आवृतसदानन्दस्वरूपेजीवे सम्प्रति ब्रह्मात्मैक्यस्थितिदर्शनेन न विस्मयः कार्यः भवता परीक्षितेन परिसमन्तात् आत्मेक्षण योग्येन इत्यर्थः। यतः यस्मात् एतत् जीवत्वं विमुच्यते निवर्तते ॥१६॥

१७. अव०—मुमुक्षोः अद्वैतवादे परमनिष्ठां दर्शयति।

ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान् व्रजयोषितः।
अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥१७॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—भगवान् भगो भाग्यं तद्वान् मुमुक्षुः ताः व्रजयोषितः व्रजन्तीति व्रजाः, व्रजाश्च ताः योषितश्च, गमनागमनशीलाः अन्तर्मुख-वृत्तयस्ता एव योषितः, अन्तिकमायाताः अन्तिकं समीपे हृदयान्तःपुरे सुखस्वरूपमात्मसकाशमायाताः सुखस्वरूपमात्मसन्निकर्षं प्राप्ताः दृष्ट्वा कथम् ? अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाविष्ट—भेदवादिवारणनिवारण-करणाय "यद्वाचा अनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।" इत्यादि श्रुतेः, वदतां श्रेष्ठ आत्मा अधिष्ठानत्वेन सर्वोत्तमत्वात्, किं वदता ? श्रेयमार्ग-मेवाश्रयणीय इति वदतां "अयमात्मा ब्रह्म" । "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादि महावाक्यरूपवाग्विलासैः विमोहयन् विशेषेण देहादिभावं प्रविलापयन् अवदत् अगर्जत्, उक्तं च "तावत् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुको विपिने यथा । न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्त केशरी" ॥ १७ ॥

श्री भगवानुवाच ।

१८. अव०—मुमुक्षोः अन्तर्मुखवृत्तिभिः सह प्रश्नव्याजेन विचारं दर्शयति ।

स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।
व्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमन कारणम् ॥ १८ ॥

र० टी०—हे महाभागाः ! महत्यां भायामगाः प्रमाण्यमूर्धण्य-भूतमहावाक्योत्थप्रकाशयुक्ताः स्थिरबुद्धिवृत्तयः वो युस्माकं स्वागतं सुष्ठु आगतं आत्माभिमुखीत्वात्, वः किं प्रियं करवाणि—किं ज्ञानकर्मस-मुच्चयं केवलं ज्ञानं वा करवाणि प्रतिपादयामि । व्रजस्य व्रजत्यस्मिनात्मा इति व्रजमन्तःकरणं तस्य अनामयं विषयवासनारूपमामयं चिन्तारो-गात्मकं दूरीभूतं न वा ? आगमनकरण—संसारे आगमनकारणं वासना बीजं कच्चिदस्ति न वा ? ब्रूत कथयत ॥ १८ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१९ । अव०—ध्यानावस्थायां सर्वविषयविशिष्टवृत्तीनामभावे सति शून्यमिव घोरावस्थां दर्शयति ।

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्व निषेविता ।
प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रिभिः सुमध्यमाः ॥ १९ ॥

र० टी०—एषा स्थितिः रजनी तुल्या, कथम् ? सर्व विशेषविनिर्मुक्तत्वात् अत्यन्तशून्यारण्यवत् घोररूपा सर्वनिषेधप्रतिपादनपराणां श्रुतीनां सेवितत्तया विषयभोगसुखात्बहिर्भूता अतः शून्यवादरूपत्वेन घोरान्धकारमयाः सत्त्वरूपाः शून्यवादपराः जीवाः तैः निषेविता निश्चयेन सेविता । यदि तु वासनाबीजं स्यात् तदा स्त्रिभिः ऐहिकामुष्मिकवासनावासितचपलमतिभिः नेह स्थेयमस्मिन् स्थितौ न स्थातुं योग्यं, सुमध्यमाः सुष्ठु मध्ये हृदि मा प्रमाणानि आत्मविषयनिश्चयमतयः ताभिरेव स्थेयं अन्यथा यदितु ऐहिकामुष्मिकपरकर्मवादे अधुनापि वासनालेशो वर्तते तदा व्रजं व्रजतीति व्रजः गमनागमनपरः संसारः तं प्रतियात प्रतिनिवृत्य गच्छत ॥ १९ ॥

२० । अव०—ध्यानानन्तरं प्रबोधावस्थायां विचारप्रकारं दर्शयति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।
विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

र० टी०—वः युस्माकं मात्रादिस्थानापन्नाः शरीरसम्बन्धेनैव विचारशीलाः चार्वाकमीमांसकादयः विचिन्वन्ति स्वस्वानुकूलश्रुतियुक्तिप्रमाणैः प्रबोधयन्त्यपि वः युस्मान् ते अपश्यन्तः मार्गप्रदर्शयितुमशक्नुवन्तश्चेत् तथापि बन्धुसाध्वसं बन्धुरूपेण प्रतीयमानं तेषां साध्वसं तत्तन्मतखण्डनात्मकं भयं मा कृध्वं मा उत्पादयत अपितु तावन्मात्रानुमोदनेन समाश्वयस्व ॥ २० ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२१। अव०—पूर्वश्लोकोक्त विचारप्रकारान् स्पष्टयति।

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेश कर रञ्जितम्।
यमुनाऽनिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

र० टी०—यदि युस्माभिः संसाराटवीशोभेक्षणायागताभिः कुसुमितं कुसुमवत् विकसितं संसारप्रपंचं राकेशकररञ्जितं चन्द्रकिरणवत् क्षणस्थायिविषयसुखरागेण रक्तं, पुनः कथम्भूतं यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य लीला मन्दगतिः तया एजन्तः कम्पमाना स्तरवस्तेषां पल्लवास्तद्वत् वासनावाततादितचलायमानस्य मनसः संसारवृक्षस्य नानाविषयभोगैषणात्मकाः पल्लवाः विस्ताराः तैः शोभितं मनोऽभिरामं कृतं वनं संसारारण्यं दृष्टम् ॥ २१ ॥

२२. अव०—संसारवृक्षस्य स्वरूपं प्रदर्श्य, यदि पूर्णवैराग्यं न भवेत् तर्हि "स्वधर्मे निधनं श्रेयः।" इत्यादि शास्त्रमुद्दिश्य स्वधर्माचरणे एव प्ररोचयति।

तद्यात माचिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः।
क्रन्दन्ति वत्सा वालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥

र० टी०—यूयं सतीरिति आर्षप्रयोगः, सत्यः इत्यर्थः। यतः इन्द्रियाधिष्ठिताः देवाः एव इन्द्रियाणि पालयन्ति अतः ते एव इन्द्रियाणां पतयः, तत् तस्मात् तान् देवानेव शुश्रूषध्वं, देवाः सत्त्वगुणविशेषवत्त्वात्, सात्त्विक विषयप्रदानेन सेवय, यथा—"जिह्वे कीर्तय केशवं मुररिपुं चेतो भज श्रीधरं, पाणिद्वन्द्वसमर्चयाच्युत कथाः श्रोत्रद्वय तं शृणु। कृष्णं लोकय लोचनद्वय हरे र्गच्छांघ्रि पद्मालयं, जिघ्र घ्राण मुकुन्दपादतुलसीं शिर्ष नमोऽधोक्षजम्।" तथा गोष्ठं गवां इन्द्रियाणां स्थानं गोलोकं यात

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गच्छत । तत्रापि वत्सा बालाश्च "अधीतान्यन्यान्यशास्त्राणि अनधीत वेदान्तशास्त्राणि यैस्ते बालाः सांख्यमीमांसकादयः" "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् ।" एवं क्रंदन्ति, आत्माभिमुखीत्वं दृष्ट्वा "अहोऽस्माकं कर्मोपासने तु व्यर्थं गते" इति रुदन्ति, अतः तानपि पाययत दुह्यत चित्तशुद्ध्येकाग्रताप्रसाधनरूपं फलं दत्त्वा आश्वासनं कुरुत । अत्र शून्यावस्थायां चिरं मा तिष्ठत इति भावः ॥ २२ ॥

२३. अव०—पक्षान्तरं दर्शयति ।

अथवा मदभिस्नेहाद् भवत्यो यन्त्रिताशयाः ।
आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयन्ते मयि जन्तवः ॥ २३ ॥

र० टी०—यदि स्वधर्माचरणे रुचिः न स्यात् अपितु मयि अस्मत्प्रत्ययगोचरे आत्मनि अभिस्नेहः अभितः सर्वान्तःकरणेन स्नेहः प्रीतिः वर्तते ततः यन्त्रितः वशीकृतः आशयोऽन्तःकरणं यासां ताः, तथा सत्यः भवत्यः आगतास्तर्हि वो युस्माकमुपपन्नमेव युक्तमेव कृतम् । हि यस्मात् मयि आत्मनि जन्तवः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रीयन्ते प्रीति युक्ताः भवन्ति "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।" इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

२४. अव०—श्रेयस्कामस्य कर्तव्यं दर्शयति ।

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परोधर्मो ह्यमायया ।
तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥

र० टी०—"श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दोयोगक्षेमाद् वृणीते ।" इति श्रुतेः, हे कल्याण्यः कल्याणं श्रेयः अपवर्गस्तत् प्राप्तुमभिप्सा यासां ताः मुक्तिकामा इत्यर्थः । स्त्रीणां श्रुत्यनुकूलवृत्तीनां ह्यमायया अकापट्येन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तात्पर्येण लक्षणावृत्त्या भर्तुः परमपतेः परमात्मनः शुश्रूषणं सेवा भजनमेव परः श्रेष्ठो धर्मः कर्तव्यः। "यत् परः शब्दः सः शब्दार्थः" इति न्यायात् क्वचित् वाक्यार्थाऽसम्भवेऽपि तद्बन्धूनां लक्ष्यार्थानां तत्प्रजानां श्रुत्यनुकूलतर्कजातार्थानां च पोषणं प्रतिपादनं कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

२५. अव०—आत्मदर्शनार्थमध्यवसायं दर्शयति।

दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जड़ो रोग्यधनोऽपि वा।
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ २५ ॥

र० टी०—अपातकी पतनमनिच्छन्तीभिः लोकेप्सुभिः लोकनं दर्शनं आत्मदर्शनमिच्छन्तीभिः स्त्रीभिः वृत्तिभिः पतिः आत्मा चेतना दानेन परमपालयितृत्वात् दुःशीलः दुःखेन शीलयितुं वाचा मनसा ज्ञातुमशक्यत्वात्, "अवाङ्मनसगोचरम्।" इति श्रुतेः, दुर्भगः निष्फलोद्यमः भवितुं शक्यः, वृद्धः पुरातनतमत्वात्, जड़ अव्ययत्वात् अवयवी एव व्यति हीयते चलति च, कुटवत् स्थितत्वात् वा, रोगी "रागा जीर्णेन जीर्यतः।" रागवानिव दृश्यते इति रागी, रागो एव रोगी, अधनः न धनेन प्राप्तुं योग्यः "न प्रजयाधनेन" इति श्रुतेः, न हातव्यः न त्यक्तुं योग्यः ॥ २५ ॥

२६. अव०—आत्मदर्शनफलं बोधयति।

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम्।
जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥ २६ ॥

र० टी०—कुलः आगमः वेदोपनिषत् तत्र स्थिता स्त्री वृत्तिः तस्याः कुलस्त्रियाः, सर्वत्र औपपत्यं उप समीपे स्थित्वा उपहितरूपेण पालयतीति उपपत्तिः आत्मा प्रत्यक्तमत्वात् तत् साहित्यं, "तदन्यस्तदभावस्तद्विरुद्धो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नञ् विधानात् ।" अस्वर्ग्यं न स्वर्गप्राप्तिकारकं, अयशस्यं यशः कीर्तिः सांसारिक फलरूपा तद्विलक्षणं, फल्गुः सांसारिकभोगानां सर्वोत्कृष्टत्वेनाननुभूतत्वात् अस्थिरत्वाच्च, तुच्छः, कृच्छ्रं सकामैः दुःसम्पाद्यं, भयावहं वहतीति वहः न वहः अवहः भयानामवहं तत् "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि ।" "द्वितीयाद्वै भयं भवति ।" इति श्रुतेश्च, जुगुप्सितं भेदवादिभिः निन्दितम् ॥ २६ ॥

२७. अव०—इदानीं मुमुक्षोः इतिकर्तव्यतां दर्शयति ।

श्रवणाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।" "य आत्मा अपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।" "आत्मा इत्येवोपासीत ।" "आत्मानमेव लोकमुपासीत ।" इत्यादि विधिश्रवणात् श्रवणं, दर्शनं, ध्यानं, भाव अवस्थितिः, अनुकीर्तनं मननं, एतानि मयि आत्मनि एव कर्तव्यानि, कथम् ? न तथा सन्निकर्षेण सामीप्यसालोक्यादिमत्त्वेन कामनया न कर्तव्यानि, ततो तस्मात् गृहान् "हृदयपुण्डरीकं वेश्म ।" इति श्रुत्या हृदयपुरः प्रतियात मनस एकाग्रतां सम्पादयत, समाधिनिष्ठां भवत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुक उवाच ।

२८. अव०—अथ इदानीं वृत्तीनां निश्चयं दर्शयति ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

र० टी०—इति पूर्वोक्तप्रकारं गोविन्दभाषितं गाव्यः इन्द्रियाणि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेषां नियमनेन विन्दते मुक्तिफलमिति गोविन्दः मुमुक्षुर्जीवः, तेन भाषितं "भाष व्यक्तायां वाचि" इत्यतः स्पष्टतया उक्तं, विप्रियं विशेषेण प्रियं, प्रियतमवाक्यत्वात्, आकर्ण्य श्रुत्वा अवधारणं कृत्वा, भग्नसंकल्पाः बहुजन्मकृताभ्यस्तः सांसारिकविषयवासनाजन्यसंकल्पः भग्नः यासां ताः, अतः प्रथमं तु विषण्णाः शोकमग्नाः, पश्चात् दुरत्ययां दुस्त्यजां, तदर्थं चिन्तां विचारमार्गं, आपुः प्राप्तवत्यः ॥ २८ ॥

२९. अव०—पुनः किं कृत्वेति चित्तनिरोधप्रकारं दर्शयति ।

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
द्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
अस्रैरुपात्तमसिभिः कुचकुंकुमानि
तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९॥

र० टी०—भुवं भूमिं तत्स्थानीयं शरीरं, पञ्चीकरणन्यायेन पार्थिवाधिक्यात्, चरणेनेति एकपादेन लिखन्त्यः अन्यपादोपरि स्थापयन्त्यः "ऋजुकायशिरग्रीवमि"ति आसनं दर्शयति, पुनः मुखान्यवशुचः आत्मदर्शनविरहात् शोकः तस्मात् मुखमवाक् कृत्वा अर्थात् उड्डियानजालान्धरादिमुद्रां गृहीत्वा, पुनः श्वसनेन प्राणायामेन शरीरान्तःकरणसम्बन्धिनः मलनाशं कृत्वा, पुनः बिम्बाधराणि शुष्यत् "सद्यः बुद्धिहरी बिम्बा ।" इति वचनात् बिम्बा इव धारयन्तीति बिम्बाधराः विषयाः येषां तानि शुष्यत् विरसा कुर्वन्त्यः वृत्तयस्तासामग्रभागान् अन्तर्मुखं कृत्वा, कथम् ? कुचकुंकुमानि कुसु कुत्सितविषयेषु चरतीति कुचः मनः, तत्र कुंकुमं रागो अभिमानं येषां तानि, अतः उपात्त गृहीतमसिवत् दोषयुक्ताः तान् अन्तःकरणदोषान् अस्रैः परितापाश्रुभिः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सृजन्त्यः दुरीकुर्वन्त्यः अधुनापि अपरोक्षानुभवं कथं न स्यादिति उरु महत् दुःखं तद्भराः भाराक्रान्ता सत्यः तूष्णीं स्म तस्थुः ॥२९॥

३०। अव०—अथ आत्मानुरागं दर्शयति ।

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किञ्चित्
संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥३०॥

२० टी०—"काममयश्चायं पुरुषः ।" स एव आत्मा तं कृष्णमात्मानं प्रेष्ठं प्रियतममन्यमानिन्यो वृत्तयः "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ तदा मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ।" इति तदर्थं आत्मार्थं विनिवर्तिता परित्यक्ताः सर्वे कामाः वासनाजालं याभिस्ताः, सांख्यादिना स्वस्वानुकूलश्रुतियुक्तिप्रमाणेन प्रियेतरमिव प्रियतमादितरं आत्मसम्बन्धिभिन्नं अर्थात् अपेक्षाकृतालपप्रियमिव प्रतिभाषमाणं विरुद्धकथनं श्रुत्वा रुदितोपहते स्वार्थान्नभिज्ञाद्युहितर्ककृते उपहते मनसि आघातप्राप्ते सति नेत्रे विमृज्य नेत्रोपलक्षितैन्द्रियकशब्दादिविषयाणां विशेषेण मार्जनं बाधं कृत्वा कथमधुनाऽपि अपरोक्षानुभूतिर्न स्यात् इति स्वात्मज्ञेन किंचित् संरम्भः क्रोधः तेन गद्गदगिराः स्खलिताक्षराः वृत्तयः अनुरक्ताः आत्मानुरागेण रञ्जिताः सत्यः अब्रुवत वक्तुमारभत अर्थात् पुनरपि मननमारभत इति भावः ॥३०॥

गोप्य ऊचुः ।

३१ । अव०—वृत्तीनां ब्रह्मात्मस्थिति प्राप्तयर्थं मनन प्रकारं प्रपंचयति ।

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं
संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्
देवो यथाऽऽदिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥३१॥

र० टी०—हे विभो ! व्यापक ! एवं कर्मसमुच्चयादि भेदवादात्मक नृशंसं घातुकं "द्वितीयाद्वै भयं भवति ।" आदि वचनं गदितुं व्यक्तताया "व्यक्तायां वाचि" इति "वेदाः निःश्वासवत् प्रश्वसिताः ।" "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ।" इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिना स्पष्टरूपेण वक्तुं भवान् मार्हति न योग्यः भवति सन्देहास्पदत्वात्, दुरवग्रह दुःखेनापि ग्रहीतुं शक्य "अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मास्य जन्तोर्निहितं गुहायां ।" इति श्रुतेः, यथा देवः दिव्यति स्वयमेव प्रकाशते इति आदिपुरुषः परमात्मा सर्वान् भजमानोऽपि मुमुक्षून् मोक्षकामान् तु विशेषेण भजते अभेदरूपेण स्वीकुरुते "ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमि"ति गीतायां, तथा सर्व विषयान् सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तान् विषयान् "षिञ् बन्धने" इति बन्धनकारित्वात् संत्यज्य सम्यग् विचारपूर्वकं हित्वा तव पादमूल "शास्त्रयोनित्वात् ।" "तत्तु समन्वयात् ।" इत्यादि न्यायेन "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः" इत्यादि श्रुतिप्रमाणेन च सर्वशास्त्रोपदेशानां पदमधिष्ठानमात्मा एव सा प्रपंचानां मूलमुत्पत्तिस्थानं तमात्मानं भक्ताः सेवितुमारब्धवतीः, अस्मा प्रत्यय गोचरत्वेनाभ्यस्यमानाः, मा त्यज भेद वादेन न दूरी कुरु अपि भजस्व स्वस्मिन् प्रविलापय ॥३१॥

३२ । अव०—ब्रह्मणि आत्मनः लक्षणं समन्वयति ।

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥३२॥

र० टी०—हे अङ्ग ! हे प्रिय ! "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।" त्वया धर्मविदा, धारयति उन्मार्गप्रवृत्ते इति धर्मः तं वेत्तीति धर्मवित् तेन, यत् स्त्रीणां वृत्तीनां स्वधर्मः स्वमात्मा तत् सम्बन्धि धर्मः पतिवदवश्यसेव्यत्वं, अपत्यवत् ममतास्पदत्वं, सुहृद्वत् आदरणीयत्वं इत्यादि उक्तं प्रेवमेतत् त्वयि ईशे "ईशावास्यमिदं सर्वं ।" इति व्यापकत्वात् "येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ।" "त्वमेव माता च पिता त्वमेव···।" इत्यादि उपदेशे पदे आराधनीयत्वेन उपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदेऽधिष्ठाने "अधिष्ठानातिरिक्तानां अध्यस्तानां प्रमाणातिरेकात् ।" इति न्यायात् अनुवृत्तिः स्मरणं मननं वास्तु भवतु किल यस्मात् भवान् तनुभृतां जीवानां प्रेष्ठः प्रियतमः बन्धुः सुहृदात्मा च ॥३२॥

·····३३· । अव०—विदुषां दृष्टान्तेन आत्मनः प्रियतमत्वं प्रतिपादयंति ।

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्म-
न्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।
तन्नः प्रसीद परमेश्वर मास्म छिन्द्या
आशां भृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्रे ॥ ३३ ॥

र० टी०—कुशलाः शास्त्रनिपुणाः मनीषिणः, त्वयि स्वे आत्मनि नित्यप्रिये स्वे आत्मविषये स्वरूपसुखात्मके रतिं प्रीतिं कुर्वन्ति "अतिप्रियानामार्तिदत्वं" "प्रियं त्वा रोत्स्यती"ति श्रुतेः किमार्तिदैः दुःखप्रदायकैः जन्ममृत्युरूपसंसारचक्रे निक्षेपकारकैः पतिसुतादिभिः "किं प्रजया करिष्यामो येषां नाऽयमात्माऽयं लोकः ।" "ये हि संस्पर्शजा भोगाः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुःख योनय एव ते।" इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिभिः, अतः हे परमेश्वर ईश्वरादपि परमः परमात्मन्! हे अरविन्दनेत्र! अनावृतब्रह्मात्मभावेन हृदयकमलप्रकाशक! चिराद् बहुजन्मनि त्वयि आत्मानं प्रति आशा दिशं भृतां धारणकारिणीनां नः अस्माकं ब्रह्मात्मभावाभिमुखीवृत्तीनां ब्रह्मात्मत्वाप्ति विषयामाशां मा छिन्द्याः विफलां मा कुरु अपितु प्रसीद केवलाद्वैतरूपेण प्रतिष्ठितो भव॥३३॥

३४। अव०—सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे सति कर्मणश्च चित्तशुद्धि द्वारेण तात्पर्यविषयत्वात् पुनस्तदनुष्ठाने अरुचिं दर्शयति।

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला
द्यामः कथं व्रजमथो करवाम किंवा॥ ३४॥

र० टी०—"यत्र तु द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति..... यस्मान्न द्वितीयमस्ति.....यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत तत् केन कं पश्येत्।" इत्यादि श्रुत्या यदा चित्तं चित्तवृत्तयः गृहेषु "हृदय पुण्डरीकं वेश्म।" इति हृदयपुरे निविशति तथा सुस्थिरं भवति तदा सुखेन सुखस्वरूपेण भवतापहृतं कुमोङ्गानीव समाहृतम्। उत अपि यौ करौ गृहकृत्ये गृहकृत्योपलक्षित कर्मकाण्डे निविष्टौ तावपि भवताहृत व्यापाररहितौ कृतौ आत्मरतत्वात्, तथा पादावपि तव पादमूलात् पादः किरणं आत्मज्योतिस्त्यक्त्वा पदमात्रमपि किंचिदपि न चलतः न प्रसरतः, अतः व्रजं व्रजति चलति संसरतीति व्रजः तं संसारं, कथं यामः, सर्वेन्द्रियाणां व्यापाररहितत्वात्, आत्मरतानां कर्मण्यधिकारा भावात् क्रियाकारकादि प्रतिषेधाच्च किं कुर्म अर्थात् न किञ्चित् कर्तव्य शेषो विद्यते इत्यर्थः॥३४॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३५. अव०—"ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः।" "तरति शोकमात्मवित्।" "ब्रह्मविदाप्नोति परं।" "नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय।" "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।" "ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहु पण्डितं बुधाः।" इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिना परमपुरुषार्थस्य अनन्य-साधनत्वेन तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयता हासावलोकादिना परमात्मानं प्रार्थयन्ते।

सिञ्चाङ्ग नस्तदधरामृत पूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम्।
नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्त देहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखेते ॥३५॥

र० टी०—हे अङ्ग! हे सखे! ब्रह्मात्मनोः समानलक्षणत्वात् अङ्ग इति सम्बोधनं, नो अस्माकं श्रुतिशिखोत्थवृत्तीनां हास प्रसन्नता तत्पूर्वकमवलोकः प्रतिनियतात्मेक्षणं, कलगीतं कलं अव्यक्तमधुरं गीतं गानं मननमित्यर्थः, तेभ्यो जातो यो हृच्छयः हृद्यधिष्ठित आत्मकामत्वं तदेवाग्निः सञ्चितागामीकर्मणां दाहकारित्वात्, तदधरामृतपूरकेन तदोष्ठपुटनिःसृतः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपवाङ्मयामृतपूरकेन सिंच निर्वापय नो चेत् नो सिञ्चेत्तर्हि वयं तदद्वैतवादप्रतिपादितेन श्रुत्य-नुसारेण विरहजाग्न्युपयुक्तदेहाः बहुजन्मन्यपि अलभ्यमानत्वात् विरह स्तेनोत्पन्नो यः मनसस्तापस्तदेवाग्निः तेनयुक्ताः देहाः ते तव पादयोः पादोपलक्षितात्मज्योतिर्ध्यानेन निदिध्यासनेन पदवीं कैवल्यपदात्मिकां विदेहमुक्तिं यामः प्राप्नुमः॥ ३५॥

३६। अव०—चतुर्थभूमिकायां ब्रह्मात्माकारवृत्तिभूतायां तत्पश्चात् विषयभोगे अरुचिं दर्शयति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया
दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग
स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ॥ ३६ ॥

र० टी०—हे अम्बुजाक्ष ! हृत्कमलवृत्ति साक्षिन् ! यर्हि यदा क्वचित् अरण्ये अरण्यजनप्रियस्य "अरण्यमावर्तयेत् ।" इति श्रुत्या अरण्यावर्तनपराः जनाः परमहंसाः प्रियाः यस्य तस्य तव रमायाः परम रमणीयायाः शुद्धबुद्धयाः प्रज्ञाया अपि भजनवशात् प्रथमं क्वचिदेव न तु सर्वदा दत्तक्षणं दत्तः क्षणं एकात्मभावरूपरमणावसरो येन तथाभूतं पादतलं तत्पदलक्ष्यार्थः पाद आत्मज्योति स्तदेवतलमाधारमधिष्ठानं सर्वाधिष्ठानत्वेन अस्प्राक्ष्म स्पृष्टवत्यः अध्यारोपापवादेन लक्षणावृत्त्या च गोचरीकृतवत्यः । तत्र तेन परमात्मना चाभिरमिता सच्चिदानन्दरूपेण "तत्तु समन्वयात् ।" इति समन्वयं प्राप्ताः सत्यः तत्प्रभृति तदारभ्य अन्यस्य भेदवादपरस्य समक्षं सम्मुखमपि स्थातुं न पारयामः समर्थाः न भवामः । अतितुच्छास्ते न रोचन्ते इति भावः ॥ ३६ ॥

३७ । अव०—क्षणकालब्रह्माकारवृत्तेः फलं कथयति ।

श्रीर्यत् पादाम्बुजरजश्चकमेतुलस्या
लब्ध्वापि वक्षसि पदं किलभृत्यजुष्टम् ।
यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास
स्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

र० टी०—यस्याः मुक्तिदेव्याः स्ववीक्षणकृते श्रीः मुक्तिदेवी अस्मान् करुणया विलोकयतु, एतदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां सुराणां तप आदि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिराराधनप्रयासः परमपुरुषार्थरूपत्वात्, सा मुक्तिः यथा तानना दृत्य मुमुक्षोः वक्षसि हृदये पदमेकान्तस्थानं लब्ध्वापि तुलस्याः सपत्नीस्थानीयायाः अष्टसिद्धया सह सापत्न्यवत् नाना भोगमङ्गीकृत्य बहुभिर्भृत्यैः भक्तः सेवितं भवति। विषयभोगसमये विवेकेन संघर्षेऽपि यस्य हृदये तव पादाम्बुजरजः ज्ञानसूर्यकिरणप्रकाशः चकमे प्रकृष्टतया प्रकाशते तद्वत् वयं आत्माभिमुखीन्यो वृत्तयोऽपि सर्वं त्यक्त्वा तवपादरजः "राजृ प्रकाशे।" इति आत्मज्ञानकिरणप्रकाशं प्रपन्नाः प्रकर्षेण प्राप्तुकामाः ॥ ३७ ॥

३८. अव०—सकृत् क्षणकालब्रह्माकारवृत्तेरनन्तरं पुनस्तदर्थमेव तीव्र कामनां दर्शयति।

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेंऽघ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्तदुपासनाशाः।
त्वत्सुन्दरस्मित निरीक्षण तीव्रकाम-
तप्तात्मनां पुरुषभूषणदेहिदास्यम् ॥३८॥

र० टी०—यस्य स्वात्मभूतेनापरोक्ष्येण सर्वाणि वृजिनानि सञ्चितागामिपुण्यपापानि अर्दितानि इषिकातुलवत् भस्मीभूतानि भवन्ति इति हे वृजिनार्दन ! तदुपासनाशा उपसमीपे आसने अवस्थातुं आशा अभिलाषो यासां ताः तथा भूताः सत्यः, कथम् ? "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः दृश्यते हिरण्यश्मश्रू हिरण्यकेशः आप्रनखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मेभ्यो उदितः उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मेभ्यो य एवं वेद।" इत्यादि श्रुतयः परमात्मानमेवोपास्यमावेदयन्ति। ननु हिरण्यश्मश्रू इत्यादि श्रवणात् कथं निर्विशेषपरत्वमिति "स भगवः कस्मिन् प्रति-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्ठितः, स्वे महिम्नि।" इत्यादि श्रुत्या रूपादि रहिते परब्रह्मणि एव तात्पर्यम्। वयं बसतीः गृहानार्यतनानि "द्युभ्वायतनं।" इत्यादि श्रुत्या गृहोपलक्षित सर्वकर्मफलासक्ति विसृज्य त्यक्त्वा ते तव अंघ्रिमूलं सन्निकर्षं प्राप्ताः। त्वत् तव सुन्दरस्मितं आह्लादात्मकं प्रकाश-विलसितं यत् निरीक्षणं अवलोकनं तेन जातो य स्तीव्र कामः अति-शयाभिलाषः, तेन तप्तः आत्मान्तःकरणं यासां तासां "यस्य ज्ञानमयं तपः।" इति एवं तपोयुक्तानां नो अस्माकं हे पुरुषभूषण! चेतना दानेन पुरुषं भूषयतीति, प्रसीद प्रकर्षेण स्वात्मरूपेण सीद प्रतिष्ठितो भव, अतः दास्यं दातुं योग्यं साक्षात्कारं देहि दीयताम्॥ ३८॥

३९। अव०—वृत्तयः तुरीयावस्थाप्राप्त्यर्थं स्वात्मानं प्रार्थयन्ते।

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री—
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम्।
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य
वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः॥३९॥

र० टी०—तव अलकावृतं कृष्णमेघान्तरितमध्याह्नसूर्यवत् प्रका-शितं कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं कुण्डलस्य श्रीरिव श्रीः शोभा यस्मिन् एवंभूतं, तथा अधरे सुनिर्मलाकाशे प्रकृष्टप्रकाशसुधाकरस्य सुधा-वर्षणवत् सुधास्वरूपं हसितावलोकं आह्लादकरं मुखं आत्मज्ञानस्य प्रथमोदयं वीक्ष्य आपरोक्ष्येण अनुभवं कृत्वा तथा च दत्ताभयं भुज-दण्डयुगं ज्ञानिभक्तेभ्यो दत्तं संसाराद्भयं येन तथाभूतं ज्ञानवैरा-ग्यात्मकं बाहुद्वयं "वैराग्य बोधौ पुरुषस्य पक्षिवत् पक्षौ विजानीहि विचक्षणत्वम्। विमुक्ति सौधाग्रतलाधिरोहणं ताभ्यां विना नान्यतरेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्ध्यति।" विलोक्य विशेषेण दृष्ट्वा, तथा श्रियैकरमणं श्रियो मुक्तिदेव्या एकं मुख्यं रमणं रतिप्रदायकं आनन्ददायकं वक्षः अन्तःकरणं च विलोक्य दास्यौः तुरीयावस्थां त्वया दातुं योग्याः भवामः॥ ३९॥

४०। अव०—पुनः वृत्तयः अस्मिन्नात्मनिष्ठत्वं द्रढयितुं सम्बोधयन्ति।

का स्त्र्यङ्ग ते कलपदायत वेणुगीतं*
सम्मोहिताऽऽर्य चरितान्न चलेत् त्रिलोक्याम्।
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन्॥ ४०॥

र० टी०—हे अङ्ग! हे प्रियतम! त्रिलोक्यां संसारप्रपंचे का स्त्री वैष्णवास्तेषां तन्त्रे ईश्वरातिरिक्ताः सर्वे जीवाः प्रकृतिरूपैव मन्यन्ते, कः जीव इत्यर्थः। ते तव विषये कलपदायत वेणुगीतं "सर्वे वेदाः यत्पदमामनन्ति।" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति।" इत्यादि रूपाणामुपनिषदां निरस्ताखिलद्वैतविभ्रमे अखण्डसच्चिदानन्दघनैकरसे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि कालत्रयाबाध्येऽद्वितीये पारमार्थिकतत्त्वावेदकप्रामाण्ये अनाहतलक्षणशब्दब्रह्मात्मकं

"रुन्धन्नम्बुभृतश्चमत्कृतिपरं कुर्वन् मुहुस्तुम्बुरुं
ध्यानादन्तरयन् सनन्दनमुखान् विस्मापयन् वेधसम्।
औत्सुक्यावलिभिर्वलिं चटुलयन् भोगीन्द्रमाघुर्णयन्
भिन्दन्नण्डकटाहभित्तिमभितो बभ्रामः वंशीध्वनिः॥"

इति व्यापकं—उद्घोषं निशम्य तेन सम्मोहिता आकृष्टचित्तासत्यः आर्य

नोट * पाठ :—कलपदायत वेणुगीत सम्मोहिता, कलपदामृत वेणुगीत सम्मोहिता; कलपदायत मूर्च्छितेन सम्मोहिता।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चरितात् "सदाचारेणैव नराणामार्यत्वम् ।" इति वचनात् ऋषिभिराचरितमार्गात् को न चलेत् अर्थात् सर्वेऽपि प्रचलन्ति । यत् यस्मात् इदं प्रत्यक्त्वेनानुभूतं त्रैलोक्यां लोकत्रयेऽपि सौभगं सुष्ठु भाग्यं ददातीति सौभगः तं सुकृतकर्मोद्भवरूपं सुन्दरतममात्मस्वरूपं निरीक्ष्य साक्षात्कृत्य गोद्विजद्रुममृगाः तत्स्थानीयाः द्वैताभिनिवेशशालीनः मन्दमतयोऽपि पुलकान्यबिभ्रन् परमानन्दिनो भवन्ति, अद्वैतवादिनां तु का कथा ॥ ४० ॥

४१। अव०—वृत्तयः पुनः स्वकीयात्मनः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दं प्रार्थयन्ते ।

व्यक्तं भवान् व्रजभयार्तिहरोऽभिजातो
देवो यथाऽऽदिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो
तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥४१॥

र० टी०—हे आर्तबन्धो ! संसारतापेन तप्ताः अतः आर्ताः दुःखिता स्तासां बन्धुः सुहृत्, तस्य सम्बोधनम् । यथादिपुरुषो देवो भगवान् सुरलोकस्य स्वर्गलोकस्य गोप्ता उपेन्द्रादि अवताररूपेण रक्षकः तथा भवानपि व्रजस्य व्रजति चलतीति व्रजः मनुष्यशरीरं तद्देव मुक्तेः द्वाररूपत्वात् तस्य सर्वस्य भयार्तिहरः जननमरणात्मकं भयं तदेवार्तिः, तां हरतीति हरः अर्थात् संसृतिदुःखस्यात्यन्तिकनाशार्थमभिजातोऽसि स्वस्वरूपेणाविर्भूतोऽसि इति व्यक्तं स्वगतादिभेदशून्यत्वेन यस्मात् निश्चितमेव तस्मात् तव किंकरीणां किं किं करोतीति किंकरः 'स्त्रियां ङीप्' किंकरी तासां नो अस्माकं वृत्तीनां तप्तस्तनेषु विषयवासनानलोद्भूतः यस्तापस्तेन तापितस्तप्तः, तप्तस्तनेषु हृदयेषु, शिरस्सु च श्रुतिशि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खोत्थ अखण्डवृत्तिसु च करपंकजं कर्मकाण्डरूपपंकात् निष्कामकृतेन जायते चित्तशुद्धिलक्षणं पंकजं तस्मात् तेनोत्पन्नमात्मज्योतिः एवंभूतं करं निधेहि स्थापय अर्थात् ब्रह्माकारत्वप्रदानेन आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दं देहि इति भावः ॥ ४१ ॥

श्री शुकउवाच

४२ । अव०—वृत्तीनां निष्क्रियतां दर्शयति ।

इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥४२॥

र० टी०—इति पूर्वोक्तप्रकारेण तासां आत्माभिमुखीवृत्तीनां विक्लवितं पारवश्यं श्रुत्वा मुमुक्षोरन्तःकरणे अनुभूय योगेश्वरेश्वरः योगिनः सनकादयस्तेषामीश्वराः ब्रह्मादयस्तेषामीश्वरः परमात्मा आत्मारामोऽपि आत्मरूपेणस्थितोऽपि गोपीः वृत्तीन् सदयं कृपया इव प्रहस्य प्रकर्षेण हासं कृत्वा विकाशं प्राप्य "नेति नेति ।" इति अतन्निरसनेन प्रविलाप्य अधिष्ठानरूपेण अरीरमत् "यक्षन् क्रीड़न् रममाणः ।" इति श्रुत्या निष्क्रियरूपेण स्थितो बभूवः ॥ ४२ ॥

४३ । अव०—स्वस्वरूपावस्थितिं दर्शयति ।

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।
उदारहासद्विजकुन्ददीधिति
र्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ॥४३॥

र० टी०—प्रियस्य नित्यनिरतिशयपरमप्रेमास्पदस्यात्मनः ईक्षणेन अपरोक्षेणसाक्षात्कृतेन उत्फुल्लानि विकसितानि मुखानि अग्राणि

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यासां ताभिः समेताभिः मिलिताभिः वृत्तिभिः परिवेष्टितः, उदारचेष्टितः उदारं मनोरथपूरकं चेष्टितं शरीराद्यभिमाननिषेधात्मकः प्रयासः यस्य, पुनः उदारहासद्विजकुन्ददीधिति उदारेण महताहासेन पूर्णपुण्याया अपि गंगायाः नद्यन्तरसंगमे माहात्म्याधिक्य श्रवणवत् परिपूर्णानन्द-रूपस्यात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिर्व्यक्तानन्देन द्विजेषु "संस्कारात् द्विज उच्यते।" इति न्यायेन संस्कारसम्पन्नासु वृत्तिषु कुन्दकुसुमवत् दीधितिः प्रकृष्टप्रकाशो यस्य स अच्युत चिन्मयानन्दस्वरूपात् न कदापि च्यवति इति, उडुभिस्ताराभिर्वृत एणाङ्कश्चन्द्रः यथा विरोचते तथा व्यरोचत अशोभत ॥ ४३ ॥

४४ । अव०—प्रबुद्धात्मनः परिव्राजकावस्थां दर्शयति ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥४४॥

र० टी०—वनिताशतयूथपः सपत्नीशतस्थानीयानां नानावादि प्रयुक्तश्रुतियुक्तिशतानां यूथानि समूहानि तानपि अद्वैतब्रह्मणि तात्पर्य विषयत्व प्रदानेन "सर्वं खल्विदं ब्रह्म।" "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।" "तत्तु समन्वयात्।" इति श्रुतिस्मृतिन्यायेन पालयतीति, तथा "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति।" "ब्रह्मविदाप्नोति परं।" इत्यादि उपेण आधिक्येन गीयमानः स्तूयमानः, उद्गायन् स्वयं च "अहं ब्रह्मास्मि।" "अयमात्मा ब्रह्म।" इति घोषयन्, तथा अविद्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशानां श्रुतियुक्तिशतेन ग्रथितां विजयवहां प्रामाण्यरूपां मालां सृङ्कां बिभ्रत् धारयन् वनं संसारारण्यं मण्डयन् अलंकुर्वन् व्यचरन् परिबभ्रामः ॥ ४४ ॥

४५ । अव०—ब्रह्मविदः आत्मारामतां दर्शयति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नद्याः पुलिनमावेश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।
रेमे तत्तरलानन्द कुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

र० टी०—नद्याः बुद्धिलक्षणायाः पुलिनं सात्त्विकप्रत्ययं आवेश्य अवलम्ब्य गोपीभिः आत्माभिमुखीवृत्तिभिः हिमवालुकस्थानीयं प्रशान्तहृदयं कुमुदामोदवायुना कुः पृथिवी तत्स्थानीयं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमन्तःकरणं मोदयतीति कुमुदः तमप्यामोदयतीति कुमुदामोदः, कथम्भूतेन वायुना अनुकूलप्राणवृत्तिभिः तत् तत्पदलक्ष्य तरलानन्द "शुद्धोऽहं बुद्धोऽहं निरञ्जनोऽहं, संसारमायापरिवर्जितचिन्मयोऽहम् ।" इत्यादिरूपेणानन्दसागरे निमज्जितः सन् रेमे आत्मारामो बभूव ॥ ४५ ॥

४६. अव०—आत्मानं ज्योतिरूपेण ध्यानकारिणीनां वृत्तीनां चतुर्थभूमिकायां प्रथमसाक्षात्कारवेलायां भ्रमरकीटन्यायेन स्वयमपि ज्योतिःस्वरूपतां प्राप्तायां आत्मनः शरीरोपलक्षितव्यापकत्वं दर्शयति ।

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीवीस्तनाऽऽलभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥ ४६ ॥

र० टी०—व्रजसुन्दरीणां हृदयाधिष्ठितवृत्तीनां बाहुप्रसारैः इति सार्धत्रिहस्तपरिमितैः शरीरैः आनखाग्रशिखापर्यन्तैः परिरम्भैः गाढालिङ्गनैः तादात्म्यभावप्राप्तैः यथा कराः अलकाः उरवः नीव्यः एषां तत्तत्स्थानानामालभनेन स्पर्शनेन, तथा च नर्मनखाग्रपातैरिव ज्योतिरग्रभागेन स्पर्शैः क्ष्वेल्या क्वचित् स्खलनं क्वचित् मिलनरूपया क्रीड़या,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवलोकहसितैः दर्शनेनोद्भासितैः रतिपतिं आत्मकामत्वमुत्तम्भयन् उद्दीपयन् रमयाञ्चकार रमणीयतां प्राप्तः ॥ ४६ ॥

४७. अव०—वृत्तीनां अभिमानप्रकारं दर्शयति ।

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः भगो भाग्यमिति भाग्यशालीन्यो महात्मनः आत्मनः महत्त्वेन विभुत्वेन दृष्टवत्यः कृष्णादन्तर्यामिणः सकाशात् लब्धमानाः प्राप्तं प्रामाण्यं, आत्मानं स्वं भुवि संसारे, स्त्रीणां अपरावृत्तीनां मध्ये प्रत्येकमात्मानं अभ्यधिकं अतिशयेनोत्कृष्टं मानिन्यो "ब्रह्म मया विज्ञातमि"ति अभिमानयुक्ताः मेनिरे गर्वितमानसाः बभूवुः ॥ ४७ ॥

४८. अव०—एवमभिमानं दोषावहमिति बोधनाय आरुढ़पतितावस्थां दर्शयति ।

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भगवतो रासक्रीड़ावर्णनं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

र० टी०—तासां वृत्तीनां तत् पूर्वोक्तप्रकारं सौभगमदं सौभाग्यादुत्पन्नं मदं गर्वं, मानं च स्वस्मिननन्यसाधारणत्वं च वीक्ष्य साभिमानवत् दृष्ट्वा दुष्प्राप्यत्व ख्यापनार्थं केशवः कः ब्रह्मा ईशश्च केशौ सृष्टि संहारकौ तौ वातीति केशवः यद्वा कश्च ब्रह्मा च ईशश्च तावपि वयते प्रशास्तीति केशवः परमात्मा "भयादस्य अग्निस्तपति भयात्त-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः।" इति श्रुति प्रसिद्धः, तत्प्रशमाय प्रकर्षेण शमायाभिमाननाशाय "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्।" तथा प्रसादाय "यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्।" "नोन वेदेति वेद च।" "अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्।" "प्रतिबोध विदितं मतम्।" इत्यादि श्रुति प्रमाणेन सम्प्रसादप्राप्तये तत्रैव अन्तःकरणे एव अन्तरधीयत तिरोहितो बभूव ॥ ४८ ॥

इति रहस्ये प्रथमोऽध्यायः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच ।

१. अव०—पूर्वाध्यायान्ते परमात्मनः तिरोभाव उक्तः। तदनन्तरं आत्माभिमुखीवृत्तीनां जातां दशां वर्णयितुमादौ आत्मानन्दरसासक्तवृत्तीनां अकस्मात् प्रेष्ठादर्शनजन्यं महान्तं तापमाह ।

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ।
अतप्यं स्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सहसैव अतर्कितेनैव भगवति आत्मनि अन्तर्हिते तिरोहिते सति "विज्ञातमविजानतामि" ति । श्रुत्या विज्ञाताभिमानिन्यः आत्माभिमुखीवृत्तयः तमात्मानं अचक्षाणाः स्वजन्यवृत्तिफलितचैतन्येन साक्षात् प्रतिपादयितुमशक्ताः सत्यः यूथपं गजराजमपश्यन्त्यः करिण्यः हस्तिन्यः यथा तप्यन्ते तथा अतप्यन् तप्ता बभूवुः ॥ १ ॥

२. अव०—पुनः पूर्वावस्थाप्राप्तिनिमित्तं कायिकवाचिकमानसिक चेष्टां दर्शयति ।

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै
र्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापते
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥

र० टी०—आत्मनः गत्या अवगत्या ज्ञानेन, अनुरागः आत्मनुरागः, स्मितं मृदुहास्यं, तद्वत् क्षणकाल निमित्तं दर्शनं च, ताभ्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभ्रमेक्षितानि सविलासनिरीक्षणानि पुंखानुपुंखरूपेण विवेचनानि; तैः मनोरमाः मनः रमयन्ति क्रीडयन्तीति मनोरमाः, एवंभूताः आलापाः मननात्मकानि अनुशीलनानि, विहारश्च तदनुसाणानि आचरणानि च, तैः आक्षिप्तानि विक्षिप्तानि चित्तानि यासां ताः, प्रमदाः वृत्तयः, तदात्मिकाः प्राप्तस्तदभेदाभिमानाः सत्यः, रमापतेः यस्याः सम्बन्धमात्रेण सर्वं रमणीयमिव भवति सा रमा माया, तस्याः पतिः रमापतिः महेश्वरः, "मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम् ।" अखण्ड चैतन्यं, तस्य रमापते स्तास्ता विचेष्टाः विविधाः चेष्टाः, नानोपाधियुक्तविग्रहधारणात्मिकाः जगृहुः गृहीतवत्यः ॥ २ ॥

३। अव०—तदात्मकत्वद्योतकचेष्टां दर्शयति ।

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।
असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका
न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥

र० टी०—गत्यादिषु देहेन्द्रियादि व्यापारेषु याः प्रियाः तत्तदाकाराः वृत्तयस्ताः, प्रियस्य आत्मनः, प्रतिरूढा प्रति अञ्चतीति प्रत्यक्, प्रत्यक्त्वेन आरूढाः, मूर्तयः स्वरूपाणि यासां ताः, अतएवास्य विभोश्चिदात्मनः अबलाः न बलं, अधुना तत्प्रकाशनसामर्थ्यं नास्ति यासां ताः, तदात्मिकाः तत्सत्तातिरिक्तसत्ताविधुरास्तादात्म्यभावापन्नाः कृष्णविहारविभ्रमाः परब्रह्मणः सत्तास्फूर्तिप्रदातृत्वलक्षणो यो विहारः व्यापारविशेषः तद्विषये विभ्रमः विशेषेण भ्रमो भ्रान्तिः यासां, अवाङ्मनसगोचरत्वात्, ताः वृत्तयः "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।"

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् ।" "असावहं त्विति ।" "यो सावसौ सोऽहमस्मि ।" "असावदो ओम् ।" "अहं ब्रह्मास्मि ।" इत्यादि रूपेण न्यवेदिषुः स्वात्मानमेव बोधयामासुः ॥ ३ ॥

४. अव०—अथ आत्मानुरागविकलात् देहाद्यनुसन्धानरहितानवस्थित-चित्तानां स्वस्वरूपदर्शनसम्पादकत्वसूचकं तदन्वेषणप्रकारमाह ।

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहि-
र्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

र० टी०—सर्वाऽपि वृत्तयः संहताः मिलिताः सत्यः, अभिमान-वशात् अधःपतनात् पुनः स्वात्मानमुच्चैः ऊर्ध्वं नेतुं, "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।" इति श्रुतिं गायन्त्यः चेतसि स्मरन्त्यः, वनाद्वनं एक विषयात् विषयान्तरं गच्छन्त्यः, अमुमात्मानं उन्मत्तकवत् विचि-क्युरमृगयन्त, पुनः "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ।" "सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म ।" इति आकाशवत् सर्वभूतेषु चराचरेषु बहिरन्तर्व्याप्तेषु सन्तं सर्वस्मिन् सत्तयास्फुरन्तं वर्तमानं अतएव तं पुरुषं प्रत्यक्तया पुरिशयमेव "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुरुषं ।" अर्थात् पुरुषविषये हृदया-रण्यस्य वनस्पतीन् संस्कारान् पप्रच्छुः प्रश्नव्याजेन बोधयामासुः ॥ ४ ॥

५. अव०—पूर्वोक्तप्रश्नव्याजं प्रपंचयति ।

दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थप्लक्षन्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०— सत्त्वरजस्तमोगुणाधिष्ठातृविष्णुब्रह्मरुद्रदेवतानां अश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधरूपेणावतारग्रहणं पुराणेषु प्रसिद्धम्। अत्र तु हे अश्वत्थ ! हे प्लक्ष ! हे न्यग्रोध ! इति सम्बोधनेन, अश्वत्थः न श्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्थास्यतीति न विश्वासार्हं इति आशरीराहंकारपर्यन्तं सर्वेषां नश्वरत्वं द्योतयति, प्लक्षः रलयोरभेद इति प्रक्षः आत्मभिन्नं सृष्टिप्रपंचं सर्वं प्रकर्षेण क्षयतीति क्षयशीलत्वं दर्शयति, न्यग्रोधः न्यक्कारेण याच्ञानङ्गीकारेण रोधयति आत्मज्ञानमिति देवतादि याञ्चया प्रार्थनया ज्ञानप्राप्त्यसम्भवत्वं द्योतयतीति वृत्तयः तान् अश्वत्थाद्युपलक्षितविष्ण्वादिदेवान् पृच्छति, वो युस्माभिः क्वचिन्नन्दसूनुः दृष्टः ? सः नन्दसूनुः नन्दः ध्यानानन्दः तेनोत्पन्न आत्मसाक्षात्कारः नो अस्माकं प्रेमहासावलोकनैः प्रमा अनुरागः सत्त्वगुणात्मिका वृत्तिः, हासः परिहासः चंचलात्मिका रजोगुणोद्भवावृत्तिः, अवलोकनं आत्मनः शरीरादिरूपेण दर्शनमेव अव अधःकृत्य लोकनं दर्शनं तमोगुणोद्भवा वृत्तिः ताभिः मनः चित्तं हृत्वा हरणं कृत्वा गतः पलायितः ॥ ५ ॥

६. अव०—अभिमानवशात् पतनानन्तरं पश्चात्तापं दर्शयति ।

क्वचित् कुरवकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ।
रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

र० टी०—"तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः वायोस्तेजः तेजसः आपः अद्भ्यः पृथिवी ।" इति श्रुतिमाश्रित्य रमयति आनन्दयति सर्वस्मिन् हृदये यः सः रामः, तस्मादनु पश्चाज्जायते भूतपंचकं, तत्कार्यं कुरवकाद्युपलक्षणीभूतः सृष्टिप्रपंचः, तस्मिन्नपि सकृत् व्यापकत्वेनानुभूतितः "विज्ञातमिति" उत्पन्नं दर्पं तदन्तर्हितत्वेन हरतीति दर्पहरः, मानिनीनामभिमानवतीनां स्मितः कपटहास्यमिव

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स आत्मा इतो अस्मात् प्रपञ्चादपि गतः तिरोहित इति स्वस्मिन्नेव आक्षेपः ॥ ६ ॥

७. अव०—प्रकारन्तरेण प्रश्नव्याजं दर्शयति ।

कच्चित् तुलसिकल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रद् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

र० टी०—हृदयारण्ये स्वान्तःकरणेस्थितां सात्त्विकवृत्तिमुद्दिश्य पृच्छति, हे तुलसि ! तुलसी इति सात्त्विकत्वादुपलक्षणं, कल्याणि कल्याणं श्रेयःप्राप्तिसाधनं त्वमसि इति सम्बोधनम् ! गोविन्दचरणप्रिये गोभिः श्रुतिभिः विन्दते यः चरणं मुमुक्षुः सः गोविन्दचरणः परंपदम्, "सर्वे वेदाः यत्पदमामनन्ति ।" इति श्रुतेः, स एव प्रियो यस्याः गोविन्दचरणप्रियाः, तस्याःसम्बोधनम्, ते तव अच्युतः स्वस्वरूपात् न कदापि च्यवते यः सः, अतिप्रियः प्रियतमः अलिकुलैः सह अलिकुलस्थानीयाभिमानयुक्तारजोवृत्तिभिः सह, त्वां सात्त्विकवृत्तिं, बिभ्रद् धारयन्, गतः गतवान्, कच्चित् दृष्ट इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

८. अव०—पुनः रूपस्पर्शादिवृत्तिमुद्दिश्य प्रश्नव्याजमुत्थापयति ।

मालत्यदर्शिवः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके ।
प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

र० टी०—प्रथमार्धेन चक्षुरिन्द्रियजन्यदर्शनवृत्तिमुद्दिश्य मालत्यादिभिः रूपोपलक्षितान् सर्वान् रूपवान् पदार्थान् पृच्छति—अदर्शि वः दृष्टं पूर्ववत् ।

उत्तरार्धेन पुनः स्पार्शनेन्द्रियवृत्तिमुद्दिश्य पृच्छति—मा माया तस्याः धवः स्वामी माधवः परमात्मा इत्यर्थः करस्पर्शेन करः किरणं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य स्पर्शेन स्पार्शनप्रत्यक्षेण वो युष्माकं प्रीतिं आनन्दं जनयन् उत्पादयन् यातः गतवान् किम् ? दार्शनस्पार्शनप्रत्यक्षावसरसमये ब्रह्मानुभवः तिरोहितः किमिति प्रश्नार्थः ॥ ८ ॥

९। अव०—पुनः रासनादिवृत्तिमुद्दिश्य प्रश्नव्याजमुत्थापयति ।

चूतप्रियालपनसासनकोविदार—
जम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपाः ।
येऽन्ये परार्थभावका यमुनोपकूलाः
शंसन्तु कृष्ण पदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥

र० टी०—चूताद्युपलक्षणीभूतान् रसनेन्द्रियग्राह्यपदार्थान् येऽन्ये एतेभ्य पृथक् तान् श्रोत्रघ्राणादिग्राह्यान् पदार्थानुद्दिश्य पृच्छति—यमुनोपकूलाः तत्स्थानीयमन्तःकरणं तस्मिन् स्थिता वृत्तयः, कथम्भूताः ? पुरा परार्थभावकाः परं परमात्मानमर्थयते इति परार्थः, तस्मिन्नेव भवितुं शीलं यासां ताः परमात्मध्यानपरायणाः आसन्, अधुना नः अस्माकं रहितात्मनां आत्मनः रहितानामात्मपदच्युतानां कृष्णपदवीं आत्मप्राप्तिमार्गं, शंसन्तु उपदिशन्तु ॥ ९ ॥

१०। अव०—पुनः देहाकारवृत्तिमुद्दिश्य प्रश्नव्याजमुत्थापयति ।

किं ते कृतं क्षितितपो बत केशवांघ्रि
स्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यंघ्रिसम्भव उरुक्रमविक्रमाद्वा
आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥१०॥

र० टी०—क्षिति, हे क्षिते ! इति पञ्चीकृतन्यायेन क्षितिप्रधानत्वात्, हे शरीर ! त्वया किं तपः कृतं आचरणेन त्वं परमात्मज्योतिः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्पर्शेन उत्सवः आनन्दः, तेन अङ्गरुहैः पुलकितं रोमाञ्चितं, विभासि विशेषेण शोभसे ? तत्र विशेषं पृच्छन्ति अपि किमयमुत्सवोऽङ्घ्रि, सम्भव ? अङ्घ्रिः पादः किरणं आत्मज्योतिस्पर्शोद्भव ? उरुक्रम विक्रमाद्वा उरु महदतिशयेन क्रमणं देहबुद्धेः अतिक्रमणं तस्मात्, विक्रमात् विशेषेण प्रयासाद्वा ? आहो आहोस्वित् वराहवपुष इति वराहपुरुषः, श्रेष्ठपुरुषं लक्षयति, तस्य परिरम्भणेन "प्राप्य वरान् निबोधत ।" इति श्रुत्या, श्रेष्ठपुरुषसम्मेलनेन इति ॥ १० ॥

११। अव०—इदानीं बुद्धिवृत्तिमुद्दिश्य प्रश्नव्याजं प्रदर्शयति ।

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै
स्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
कान्तांगसंगकुचकुंकुमरञ्जितायाः
कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥११॥

र० टी०—आत्माभिमुखीवृत्तयः बुद्धिमेणपत्निवत्, इन भगवन्नामविशेषः, इन एव एण इति आत्मसहचरीत्वेन सम्भाव्य पृच्छन्ति, हे सखि बुद्धे ! वो युस्माकं दृशां निश्चयात्मकवृत्तीनां, स्वगात्रैः "तस्य प्रियमेव शिरः मोदः दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तर पक्ष आनन्द आत्मा ।" इति श्रुत्या, आनन्दात्मकैः किरणैः "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ।" इति सुर्निवृतिं, तन्वन् विस्तारयन्, अच्युतः अखण्डपरमानन्दस्वभाव, इह अन्तःकरणे, प्रियया आत्माकारवृत्त्या सह, त्वया उपगतः प्राप्तो न वा । अपि च इह कुलपतेः क्षत्रपतेः क्षेत्रज्ञस्य, कान्तायाः आत्माकारवृत्तेः, अंगसंगेन आलिङ्गनेन तादात्म्य भावेन, तत् कुचकुंकुमरञ्जितायाः तत्स्थानीय हृदयानुरागरञ्जितायाः,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुन्दस्रजः कुन्दकुसुमस्रग्गन्ध इव सात्त्विकबुद्धिप्रत्ययधारा, वाति प्रवहति न वा ? ॥ ११ ॥

११। अव०—मुमुक्षूणामिह संसारे आत्मान्वेषणपूर्वकं विचरणं दर्शयति।

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्म
रामानुजतुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः।
अन्वीयमान इहवस्तरवः प्रणामं
किंवाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥१२॥

र० टी०—हे तरवः! अश्वत्थादयः! तदुपलक्षिताः देवाः विष्ण्वाद्याः! दक्षिणपाणिना गृहीतपद्मं गृहीतं मोदितान्तःकरणं यस्य स मुमुक्षुः, तुलसिका सात्त्विकप्रत्ययाः, ताभिः उपचीयमानः भावानन्दः, तेनोत्पन्नमद इव उन्मत्तता, तेन अन्धैः अन्ध इव सांसारिकव्यवहार शून्यैः, तथा तुलसिकायाः सात्त्विकवृत्तेः, अलिकुलैः अलिकुल इव चंचलरजोगुणवृत्तिभिः, अन्वीयमानः अनुगम्यमानः, रामानुजः रमन्ते योगिनोऽस्मिनिति रामः परमात्मा, तदनु जायते इवेति रामानुजः जीवात्मा मुमुक्षुः, प्रियायाः विरति वनितायाः, "भूः पर्याङ्कं भुजबाहु लता कन्दुकं खं वितानं, दीपश्चन्द्रः विरतिवनिता लब्धसंगः प्रमोद।" इति अंसे स्कन्धे, वाम बाहुं प्रमोदमुपधाय निधाय, इह अस्मिन् संसारे, विचरन् प्रणयावलोकैः प्रीतिपूर्णदृष्टिभिः, वो युस्माकं प्रणामं अनुग्रह पूर्वकं किमभिनन्दति आनन्दयति न वा ॥ १२ ॥

१३। अव०—स्पर्शमणिन्यायेन आत्माभिमुखीनां वृत्तीनां जडेष्वपि आत्म प्रकाशानुभवं दर्शयति।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।
नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

र० दी०—हे सख्यः ! इमा लताः वासना लताः, पृच्छतः यतः एताः वासनाः वनस्पतेः हृदयारण्ये अहंवृत्त एव वनस्पतिः, तस्य रागद्वेषादि विषया एव बाहवः, तैः आश्लिष्टा अपि संयुक्ता अपि, एताः वासनाः अहो नूनं निश्चितं, तत् तस्य आत्मनः, करजस्पृष्टा करः किरणः तस्मात् जायते यः प्रकाश स्तेन स्पृष्टा सत्यः, उत्पुलकानि उद्ग्रतपुलकानि रोमाञ्चितानि, बिभ्रति धारयन्ति अर्थात् शुद्ध रूपेण प्रतीयन्ते वासना इति भावः ॥ १३ ॥

१४। अव०—एवं आत्माभिमुखीनां वृत्तीनां प्रश्नव्याजेन आत्मान्वेषण प्रकारमुपसंहरति ।

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥१४॥

र० टी०—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, उन्मत्तवचो गोप्यः "बालोन्मत्त पिशाचवत् ।" इति वचनानुसारेण अनवस्थितचित्तस्य वच इव वचो यासां ताः गोप्यः वृत्तयः कृष्णान्वेषणकातराः आत्मान्वेषणखेदखिन्नाः तदात्मिकाः तादात्म्येन आत्मध्यानपरायणाः सत्यः, तदभिमानवत्यः भगवतः मुमुक्षो स्तास्ताः लीलाः व्यापारान् यथा यथा पूर्वानुभूताः तथा तथा एताः अनुचक्रुः अनुकृतवत्यः ॥ १४ ॥

१५-२३ । अव०—मुमुक्षुः आशैशवकिशोरयौवनाद्यात्मनिश्चयपर्यन्त यस्यासु यान् यान् व्यापारान् कृतवान् अधुना आत्मानुसन्धाने कृते सति स्व जीवन पर्यालोचनया शुद्धान्तःकरणे अविद्याजन्यमोहकामक्रोधादि तत्तत् पूर्व

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वेषु कृतव्यापारेषु स्मर्यमाणेषु तत्तदाकारता प्राप्तिप्रसूतिं पञ्चदशश्लोकादारभ्य त्रयोविंशतिपर्यन्तेषु श्लोकेषु मननात्मकमात्मविश्लेषणप्रकारं दर्शयति ॥१६॥

कस्याश्चित् पुतनातन्त्याः कृष्णायन्त्य पिबत् स्तनम् ।
तोकायित्वा रुदन्त्यन्या पदाहञ्छकटायतीम् ॥१५॥
दैत्यायित्वा जहारन्यामेका कृष्णमभावनाम् ।
रिङ्गयामास काप्यंघ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥१६॥
कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।
वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥१७॥
आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ॥
वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥१८॥
कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा नन्नु ।
कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥१९॥
माभैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ।
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥२०॥
आरुह्यैका पदाऽऽक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।
दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां खलु दण्डधृक् ॥२१॥
तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ।
चक्षुंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥
बद्धान्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ।
भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—पूतनायन्त्याः पुतनावदाचरन्त्याः, पुतना माया, माया तत् कार्यं संसारस्य स्वरूपं आपातदृष्ट्या परमरमणीयं निर्दोषं च प्रतीयते परन्तु यदा कृष्णायन्त्य अर्थात् बालकृष्णवत् अर्भकसरलतया भगवद्भावनया तस्याः स्तनं पिबति अर्थात् तस्याः मायायाः हृदयपानं करोति अर्थात् तस्याः स्वरूपं विजानाति तदातु सा स्वस्वरूपेण प्रकटीभवति, अन्ततः ज्ञानाग्निना भस्मीभूता अर्थात् तस्याः आत्यन्तिकं विनाशो भवति।

संसारात्मकशकटं रागद्वेषादिद्वन्द्वचक्रोपरि परिनिष्ठितो भवति तस्मिंश्च वासनानां सम्भाराणि वर्तन्ते। तत् प्राप्त्यर्थं जीवाः अज्ञानबालवत् रुदन्ति। यदा तानप्राप्य भगवन्मुखी भवन्ति, तथा संसारः भगवत् पदा स्पृष्टो भवति अर्थात् सर्वत्र भगवत्सत्तानुभवं कुर्वन्ति तदायं विपरिवर्तते। अस्मिन् स्थितानि वासनासम्भाराणि स्वतः एव विनाशं प्राप्नुवन्ति॥ १५॥

मुमुक्षुः कृष्णार्भभावनां अर्थात् साधनस्य प्रथमावस्थायां दैत्यायित्वा अर्थात् दैत्यवत् मोहवशात् प्रबलवासनावायुना ताड़ितस्सन् आवर्तवत् संसारगह्वरे नीतो भवति; परन्तु यदि धृतियुक्तस्सन् भगवद्भावनां दृढ़ीकर्तुं शक्नोति तदा सः स्वयमेव विनश्यति।

यदा मुमुक्षुः साधनमार्गे स्वयं न सम्यक् चलितुं शक्नोति परन्तु बालवत् रिङ्गनेन कथं कथमपि चलितुं चेष्टते, साधनस्यादृढ़ावस्थायां मधुरशब्दश्रवणेनाकृष्टहरिणवत् "स्वर्गकामः अग्नोष्टोमेन यजेत।" "अपामसोममसृताः बभूमः।" "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनो सुकृतं भवति।" इत्यादि घोषनिस्वनैः अर्थात् स्तुतिवाक्यश्रवणेन कर्षन्ती अर्थात् आकृष्टो भवति॥ १६॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुमुक्षुः यदेन्द्रियसंयमनपूर्वकं कृष्णरामार्यिते अर्थात् आत्मनिष्ठो भवितुं चेष्टते तदा वत्सायतीं, वत्सो रजोगुणस्य प्रतीकरूपः अर्थात् रजोवृत्त्या आत्मसकाशात् दूरे नीतो भवति यदि तु आत्मभावना सुदृढा स्यात्, तदा रजोगुणवृत्तिस्तया विनष्टो भवति।

कश्चिदपरा बकायतीं अर्थात् बकधर्मसम्पन्नां कपटां वृत्तिं अर्थात् यदा कपटधर्मावृत्तिः मुमुक्षुं ग्रसितुं चेष्टते तदा यदि आत्मबलं प्रबलं स्यात्, सा तेन निहता भवति ॥ १७ ॥

मुमुक्षोः आत्मभावनायां प्रबलायां सत्यां कृष्ण अर्थात् आत्मा दूरे स्थिताः अर्थात् विषयाभिमुखीः वृत्तीराहूय अर्थात् स्वसमीपं कर्तुं वेणुं अर्थात् अनाहतध्वनिं श्रावयति, अन्यावृत्तिभ्यः तं साधु साध्विति प्रशंसन्ति ॥ १८ ॥

मुमुक्षोः काचिदन्या वृत्तिः अपरां तन्मनाललितां अर्थात् सुन्दरीमात्माकारवृत्तिमाश्रित्य तस्योपरि स्वभुजं न्यस्य अर्थात् तस्याः सहायतां प्राप्य आत्माकारतां प्राप्तुमनुकरोति ॥ १९ ॥

एवं यदा मुमुक्षुः गवां इन्द्रियाणां वर्धनेन अर्थात् इन्द्रियशक्तिवर्धनरूपेण साधनबलेन बलीयान् भवति "मद्भावमागताः।" गीता, इति भगवद्भावं प्राप्नोति "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति।" तदा अपरानपि "मा भैष्ट·····इत्यादिना" अभयान् करोति ॥ २० ॥

यदा मुमुक्षुः आत्मबलेन बलीयान् भुत्वा दुष्टाहिकालियवदहंकारस्य शिरसि पादेनाक्रमणं कर्तुं शक्नोति अर्थात् अहंकारं नियन्तुं समर्थो भवति तदैव खलाहंकारस्य दण्डधृग्रूपेण जातो भवति ॥ २१ ॥

दावाग्निः यथा समस्तान्यरण्यानि भस्मीकरोति तथा कामाग्निः आशरीरादहंकारपर्यन्तं सकलं भस्मी करोति। परन्तु यदि काम्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयात् चक्षुर्निमीलनं कर्तुं शक्यते अर्थात् कामनारहितं मनः कर्तुं शक्यते तदा तत्कालं स्वयमेवोपशाम्यति स कामः ॥ २२ ॥

यदि मुमुक्षुः मालावत् निरन्तरभावनया भगवन्तं संसारवृक्ष-लक्षणउलूखले योजयितुं शक्नोति अर्थात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।" रूपेण धारयितुं शक्नोति तदा भगवानपि भक्तजनस्य प्रेमरज्जुकृतबन्धनं भीत इव स्वीकरोति ॥ २३ ॥

२४. अव० —मननात्मकात्मविश्लेषणफलं दर्शयति ।

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ।
व्याचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्माभिमुखीवृत्तयः वृन्दावन-लतास्तरुणिति हृदयारण्यस्य विषयसंस्कारान् तज्जन्य व्यापारांश्च विश्लेषपूर्वकमननेन कृष्णमात्मानं पृच्छमानाः, "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।" इति श्रुत्या जिज्ञासमानाः, वनोद्देशे वनप्रदेशे हृदयारण्ये परमात्मनः पदानि अर्थात् पदचिन्हानि लक्षणानीत्यर्थः, व्याचक्षत अपश्यन् ॥ २४ ॥

२५. अव०—आत्मलक्षणदर्शनानन्तरं उत्पन्नवैराग्यवतः मुमुक्षोः सत्त्वगुणे उद्रिक्ते सति ध्यानासक्ते शुद्धान्तःकरणे कामक्रोधादीनां स्वाभाविकतया निवृत्तौ सत्यां स्वस्वरूपावबोधं लाक्षणिकवृत्त्या वर्णयन्ति ।

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्रांकुशयवादिभिः ॥ २५ ॥

र० टी०—महात्मनः महतः आत्मनः परमोदारस्वरूपस्य सर्व-मनोरथपूरकस्य नन्दसूनोः नन्दः परमानन्दः तस्याधुना आत्मरूपेण

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभूतस्य, एतानि पदानि लक्षणानि, व्यक्तमेव स्पष्टमेव निश्चितमेव, "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् ।" "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्.....इत्यादि" श्रुतिर्हि यद्यपि आत्मनः अवाङ्मनसगोचरत्वं दर्शयति, तथापि "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।" इति शुद्धान्तःकरणे अभिव्यक्तमिति लक्ष्यन्ते, लक्षणावृत्त्या कथंचित् बोध्यन्ते, न तु साक्षात् । आत्मस्वरूपमिव ध्वजादिभिरुपलक्ष्यते । यथा ध्वजादिभिः, ध्वजः सर्वानर्थविजयध्वजदर्शनेन, अम्भोजः कमलं, मनोऽलिमोहनरूपेण, वज्रः सञ्चितकर्मलक्षणपापाद्रिभेदनेन, अंकुशः उन्मत्ताहंकारगजस्य वशीकरणेन, यवादिः मुमुक्षूणां योगक्षेमवहनं तैः इति ॥ २५ ॥

२६. अव०—पुनः आत्मध्यानपरायणानां वृत्तीनां स्वस्वरूपसाक्षात्कारार्थं पूर्वोक्तलक्षणिकमार्गेण अन्वेषणप्रकारमाह ।

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ।
बध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥२६॥

र० टी०—ध्यातैः सर्वानर्थविजयपापवासनाध्वंसस्वमदनिवृत्तिवैराग्यादिजनकैः तैस्तैः पदैः, तत्पदवीमन्विच्छन्त्यः ब्रह्मात्मभावमिच्छन्त्यः, अबलाः आत्मनः शुद्धस्वरूपप्रकटीकरणे असमर्थाः, अग्रतः सम्मुखे बध्वाः पदैः सुपृक्तानि मायोपाधियुक्तशबलब्रह्मरूपं विलोक्य अर्थात् वृत्तिसहितमात्मनः स्वरूपं दृष्ट्वा, आर्ताः दुखिताः सत्यः, समब्रुवन् परस्परमुचुः ॥ २६ ॥

२७. अव०—आत्माकारवृत्तिनिरुपणावसरे सन्देहं प्रकटयति ।

कस्याः पदानि चैतानि यातायां नन्दसूनुना ।
अंसन्यस्त प्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥२७॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—करिणा सह गच्छन्त्याः करेणोरिव नन्दसूनुना जीवात्मना सह यातायाः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेन सहप्रत्ययप्रविष्टायाः वृत्तेः, अंस इव अंसास्तस्मिन् न्यस्तः रक्षितः, प्रकोष्ठो कराग्रभागः किरण-प्रकाशो यस्याः तस्याः कस्या एतानि पदानि उक्तप्रकारलाक्षणिक प्रत्ययानि इति, अस्माकं मध्ये कस्याश्चित् भविष्यति, इति प्रश्नस्य-भावः ॥ २७ ॥

२८. अव०—पूर्वोक्त आत्माकारवृत्तेराराधनात् सौभाग्यातिशयं दर्शयति ।

अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ।
यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥२८॥

र० टी०—"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ।" "तत्सत्यं स आत्मातत्त्वमसि ।" इत्यादिश्रुतिसिद्धया अनया आत्मना सहगतया आत्माकारं प्राप्तया वृत्त्या नूनं अवश्यं, भगवान् ब्रह्मा, हरिः विष्णुः, ईश्वरः शिवश्च, आराधितः पूर्वमुपासितः, पश्चात्तानेवात्मत्वेन प्रतिपादितः, यत् यस्मात् कारणात्, नो अस्मान्, विहाय परित्यज्य, गोविन्दः गाः इन्द्रियाणि आत्मस्वरूपप्रदानेन पालयतीति, प्रीतः सन् प्रसन्नो भूत्वा, यां पूर्वोक्तवृत्तिं रह एकान्तमनयत् तज्जन्यचरमवृत्तिविषयत्वमगच्छ-दिति भावः ॥ २८ ॥

२९. अव०—अथ आत्माराधनं स्तौति ।

धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दांघ्र्यब्जरेणवः ।
यान् ब्रह्मेशरमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥ २९ ॥

र० टी०—हे आल्यः ! हे सख्यः ! अमी गोविन्दांघ्र्यब्ज-रेणवः गोभिः श्रुतिशिरोभिः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।" "सर्वं खल्विदं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मतज्जलानिति शान्त उपासीत।" इत्यादिभिः विन्दते अविद्यानिरसनेनाविर्भाव्यते इति गोविन्दः परमात्मा तस्य अङ्घ्रिः पादः किरणं, कथम्भूतं अब्जरेणव इव "यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति स्वरूपाः।" अहो आश्चर्यं, धन्याः अतिपुण्याः यान् यानि किरणानि, अघनुत्तये विक्षेपनिवृत्तये, ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, ईश संहर्ता, रमादेवी चेति एतेऽपि मूर्ध्नि शिरसि दधुः वेदान्तार्थाखण्डचिदेकरसा बभूवुः इति यावत्॥ २९॥

३० अव०—आत्माकारायाः वृत्तेः एकरसानन्दावाप्त्यात्मकं भोगं दर्शयति।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत्।
यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्तेऽच्युताधरम्॥ ३०॥

र० टी०—सर्वासां वृत्तीनां सर्वस्वं एकमात्रप्राप्तव्यमच्युताधरं "रसो वै सः।" इति एकरसानन्दं, एका एवापहृत्य तत्तत्प्रतिपाद्य तत्तद्विशिष्टात् विविच्य अर्थात्निर्विशेषब्रह्ममात्रमर्थं गृहीत्वा, रहो एकान्ते, विक्षेपशून्यतया सर्वविशेषविनिर्मुक्ता सती या भुंक्ते स्वस्वरूपानन्दमनुभवति तस्याः सत्त्वगुणसमृद्धायाः आत्माकारवृत्तेः, यत् यानि, अमूनि पदानि पद्यते एभिरिति व्युत्पत्त्या श्रुत्युक्तानि "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति।" इति पदानि, तानि नो अस्माकं सगुणपराणामुच्चैः भृशं, क्षोभं स्वार्थप्रच्युतिलक्षणं दुःखं, कुर्वन्ति जनयन्तीत्यर्थः॥३०॥

३१. अव०—स्वस्वरूपलक्षणां सर्वोच्चपदवीं दर्शयति।

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्याः नूनं तृणांकुरैः।
खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः॥ ३१॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—अत्र अस्यां स्थितौ तस्याः आत्माकारवृत्तेः श्रुत्युक्तानि पदानि अखण्डैकरसपरमात्मनि न लक्ष्यन्ते शक्तिवृत्त्या प्रवृत्तानि नोपलभ्यन्ते, अतः अस्मात् कारणात् नूनमवश्यं तृणांकुरैः तत्स्थानीयवाच्यांशैः खिद्यति "लक्षणां विना अनुपपत्तिः खेदः।" खेदं प्राप्नुवती, तथा सुजाते भागत्यागलक्षणया सुष्ठुः जाते, अंघ्रितले समानधिकरणे पदे यस्यास्तां आत्माकारवृत्तिं आत्मवत् प्रियत्वात् प्रेयसीं प्रियः आत्मा स्वयं च तस्याः एकनिष्ठत्वात् उन्निन्ये ऊर्ध्वं नीतवान्, आत्मपदप्राप्तिरूपां सर्वोच्चपदवीं दत्तवान् ॥ ३१ ॥

३२-३३. अव०—चित्तैकाग्रताफलं दर्शयति।

इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम्।
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥३२॥
अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥३३॥

र० टी०—हे गोप्यः! हे वृत्तयः! वधूमात्माकारवृत्तिं वहतः निरन्तरं तैलधारावत् प्रवहतः, भाराक्रान्तस्य ध्यानाभ्यासपरिपक्वावस्थां प्राप्तस्य, कामिनः आप्तकामस्य कृष्णस्यात्मनः घनीभूतानि इमानि पदानि ज्योतींषि पश्यत। अत्र अस्यां स्थितौ, महात्मना महांश्चासावात्मा चेति तेन, पुष्पहेतोः चित्तपुष्पस्य एकाग्रीकरण हेतोः, कान्ता आत्माकारवृत्तिः, अवरोपिता स्वात्मत्वेन प्रकटीकृता ॥ ३२-३३ ॥

३४. अव०—आत्माकारवृत्तेः ब्रह्मात्मैक्यस्थितिविषये अन्यद्दृष्ट्या किंचित् सम्पूर्णतां दर्शयति।

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसाकृतः।
प्रपदाक्रमणे एते पश्यताऽसकलेपदे ॥३४॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—अत्र पूर्वोक्तावस्थाप्राप्तौ सत्यां, प्रेयसा आत्मना, प्रियार्थे आत्माकारवृत्तिनिमित्तं, प्रसूनावचयः कृतः चित्तपुष्पस्य ऐकाग्र्यं कृतं, अतएव प्रपदाक्रमणे एते, जातौ द्वित्वं, प्रपद्भ्यः पादाग्रेभ्यः आत्मकिरणेभ्यः आक्रमणं अवष्टम्भनं विज्ञानघनलक्षणं, असकले पदे असम्पूर्णब्रह्मपदे यूयं पश्यत ॥ ३४ ॥

३५. अव०—आत्माकारवृत्तेः आत्माभिन्नत्वं दर्शयति ।

केश प्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।
तानि चूडायता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥३५॥

र० टी०—अत्र अस्यामवस्थायां, कामिना आप्तकामस्वरूपेण मुमुक्षुणा, आत्मत्वेन प्रतिपादनकामिन्याः अतीवकमनीयायाः आत्माकारवृत्तेः, तु अवधारणे, केशप्रसाधनं कश्च ईशश्च केशौ तयोः प्रकर्षेण साधनं ध्येयाकारप्रत्ययरूपेण प्रतिपादनं कृतं, अत एव "तत्त्वमसि ।" श्रुतिलक्षणां कान्तां कान्तियुक्तां परमकमनीयामधिकृत्य, तानि "तत्त्वमसी"ति पदानि, चूडायता चूडास्थानीयकृता शिरस्यवधार्य, ध्रुवमवश्यं, उपविष्टं उपेत्य आधिक्येन विष्टं प्रविष्टं अभिन्नतया स्थितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३६. अव०—आत्माकारवृत्तेः ब्रह्मात्मभावं दर्शयति ।

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ।
कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैवदुरात्मताम् ॥३६॥

र० टी०—कामिनां कामात्मपराणां, दैन्यं दरिद्रतां परिच्छिन्नत्वं, स्त्रीणां चैव स्त्रीस्थानीयानां विषयाकारवृत्तीनां चैव, दुरात्मतां दुष्टात्मतां स्वरूपेण दोषयुक्ततां, दर्शयन् अवलोकनं कारयन्, तया आत्माकारवृत्त्या,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मरतः आत्मन्येव संयुक्तचित्तः, अखण्डतैलधारावत् निरवच्छिन्नः एकरसस्वरूपो भूत्वा आत्मारामः आत्मन्येव आरामः यस्य, सुखस्वरूपेण रेमे ब्रह्मात्मभावेन परिनिष्ठितो बभूव ॥ ३६ ॥

३७-३८ । अव०—आत्माकारवृत्तेरपि अभिमानोदयं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

इत्येवं दर्शयन्त्यस्ता श्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥ ३७ ॥
यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ।
सा च मेने तदाऽऽत्मानं वरिष्ठं सर्व योषिताम् ॥
हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥३८॥

र० टी०—इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण विभिन्नावस्थायां विचरन्त्यः आत्माभिमुखीवृत्तयः मिथः आत्माकारवृत्तेः स्थितिं दर्शयन्त्यः विचेतसः विगता चेतो यासां ताः व्याकुलमानसाः विचेरुः ॥ ३७ ॥

कृष्णः आत्मा, अन्याः स्त्रियः आत्माभिमुखीवृत्तीः, वने संसारारण्ये, विहाय परित्यज्य, यां गोपीं आत्माकारवृत्तिमनयत् नीतवान्, तदा सा वृत्तिः आत्मानं स्वकीयं रूपं सर्वयोषितां अन्येभ्यः वृत्तिभ्यः, वरिष्ठं परमोत्कृष्टं, मेने अनुभूतवती, यतोऽसौ प्रियः सर्वप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा कामयानागोपीः हित्वा कामयमानान् वृत्तीः विहाय, मां भजते; मत्प्रतिपाद्यतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३९ । अव०—स्वाभिमानवत्त्या आत्माकारवृत्तेः स्वस्मिन् प्रतिपादकभावं दर्शयति ।

ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ।
न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्रते मनः ॥ ३९ ॥

र० टी०—ततोऽभिमानोदयादनन्तरं, वनोद्देशं अन्तःकरणलक्षणस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वनस्य उद्देशं "दहरपुण्डरीकं नाम।" इति श्रेष्ठ प्रदेशं शोभन प्रत्ययं गत्वा, अहमेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मावभासिका, इति मत्वा, दृप्ता गर्ववती सती, केशवमधिष्ठानभूतं परमात्मानमब्रवीत् आह, अहं चलितुं न पारये, कोऽपि वादी स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण युक्तितर्कप्रमाणेन अस्मद्-भेदरूपसिद्धान्तात् न प्रच्यावितुं समर्थः, अतः यत्र सच्चिदानन्दघना-खण्डैकरसे ते मनः तव स्वरूपावस्थितिः वर्तते तत्रैव मां नय, त्वत् प्रतिपादकत्वेन मां स्थापय अथवा यत्र यस्मिन् कस्मिन्नपि विषये नय स्थापय कोऽपि वादी मां चलितुं चालयितुं न समर्थो भविष्य-तीत्यर्थः ॥ ३९॥

४०. अव०—अथ आत्माकारवृत्तेः आरुढपतितावस्थां दर्शयति।

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति।
ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ४० ॥

र० टी०—एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेण कथितः सन्, प्रियामाह आत्मा-कारवृत्तिमाह, स्कन्ध आरुह्यतां "तत्त्वमसी" ति श्रुतिप्रमाणेन भागत्याग-लक्षणया सर्वोपाधिनिरसनेन चैतन्यमात्रमारुह्यतां प्रतिपाद्यताम्। अतः यदा सा वृत्तिः श्रुत्यादिप्रमाणेन मया ब्रह्मप्रतिपादितमिति मेने तदापरि-च्छिन्नः कृष्णः परमात्मा परिच्छिन्नतां प्राप्य विज्ञाततां गतः। तदनन्तरं "विज्ञातमविजानताम्।" "यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि।" इत्यादि श्रुतिस्मरणात् अन्वतप्यत अनुतापंकृतवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

४१। अव०—अथ सा वृत्तिः ब्रह्मणः साक्षात् वेद्यत्वाभिमानं विहाय स्वजन्यावरणनिवृत्या सन्निधिं प्रार्थयति।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज।
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥४१॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मरतः आत्मन्येव संयुक्तचित्तः, अखण्डतैलधारावत् निरवच्छिन्नः एकरसस्वरूपो भूत्वा आत्मारामः आत्मन्येव आरामः यस्य, सुखस्वरूपेण रेमे ब्रह्मात्मभावेन परिनिष्ठितो बभूव ॥ ३६ ॥

३७–३८ । अव०—आत्माकारवृत्तेरपि अभिमानोदयं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

इत्येवं दर्शयन्त्यस्ता श्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥ ३७ ॥
यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ।
सा च मेने तदाऽऽत्मानं वरिष्ठं सर्व योषिताम् ॥
हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥३८॥

र० टी०—इत्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण विभिन्नावस्थायां विचरन्त्यः आत्माभिमुखीवृत्तयः मिथः आत्माकारवृत्तेः स्थितिं दर्शयन्त्यः विचेतसः विगता चेतो यासां ताः व्याकुलमानसाः विचेरुः ॥ ३७ ॥

कृष्णः आत्मा, अन्याः स्त्रियः आत्माभिमुखीवृत्तीः, वने संसारारण्ये, विहाय परित्यज्य, यां गोपीं आत्माकारवृत्तिमनयत् नीतवान् , तदा सा वृत्तिः आत्मानं स्वकीयं रूपं सर्वयोषितां अन्येभ्यः वृत्तिभ्यः, वरिष्ठं परमोत्कृष्टं, मेने अनुभूतवती, यतोऽसौ प्रियः सर्वप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा कामयानागोपीः हित्वा कामयमानाः वृत्तीः विहाय, मां भजते मत्प्रतिपाद्यतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३९ । अव०—स्वाभिमानवत्याः आत्माकारवृत्तेः स्वस्मिन् प्रतिपादकभावं दर्शयति ।

ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ।
न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्रते मनः ॥ ३९ ॥

र० टी०—ततोऽभिमानोदयादनन्तरं, वनोद्देशं अन्तःकरणलक्षणस्य

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वनस्य उद्देशं "दहरपुण्डरीकं नाम।" इति श्रेष्ठ प्रदेशं शोभन प्रत्ययं गत्वा, अहमेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मावभासिका, इति मत्वा, दृप्ता गर्ववती सती, केशवमधिष्ठानभूतं परमात्मानमब्रवीत् आह, अहं चलितुं न पारये, कोऽपि वादी स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण युक्तितर्कप्रमाणेन अस्मद्-भेदरूपसिद्धान्तात् न प्रच्यावितुं समर्थः, अतः यत्र सच्चिदानन्दघना-खण्डैकरसे ते मनः तव स्वरूपावस्थितिः वर्तते तत्रैव मां नय, त्वत् प्रतिपादकत्वेन मां स्थापय अथवा यत्र यस्मिन् कस्मिन्नपि विषये नय स्थापय कोऽपि वादी मां चलितुं चालयितुं न समर्थो भविष्य-तीत्यर्थः ॥ ३९॥

४०. अव०—अथ आत्माकारवृत्तेः आरुढपतितावस्थां दर्शयति।

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति।
ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ४० ॥

र० टी०—एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेण कथितः सन्, प्रियामाह आत्मा-कारवृत्तिमाह, स्कन्ध आरुह्यतां "तत्त्वमसी" ति श्रुतिप्रमाणेन भागत्याग-लक्षणया सर्वोपाधिनिरसनेन चैतन्यमात्रमारुह्यतां प्रतिपाद्यताम्। अतः यदा सा वृत्तिः श्रुत्यादिप्रमाणेन मया ब्रह्मप्रतिपादितमिति मेने तदापरि-च्छिन्नः कृष्णः परमात्मा परिच्छिन्नतां प्राप्य विज्ञाततां गतः। तदनन्तरं "विज्ञातमविजानताम्।" "यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि।" इत्यादि श्रुतिस्मरणात् अन्वतप्यत अनुतापंकृतवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

४१। अव०—अथ सा वृत्तिः ब्रह्मणः साक्षात् वेद्यत्वाभिमानं विहाय स्वजन्यावरणनिवृत्त्या सन्निधिं प्रार्थयति।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज।
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥४१॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—हा नाथ ! हा खेदे, नाथ प्राणीमात्रान् चेतनता दानेन सनाथयतीति नाथस्तस्य सम्बुद्धौ हे नाथ, हे रमणप्रेष्ठ सर्वस्य हृदयं रमयति आनन्दयतीति रमणः अपरिच्छिन्नाह्लादजनकत्वात् प्रेष्ठ प्रियतमः, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति ।" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।" क्वासि क्वासि महाभुज ! कुत्र त्वमसि कुत्र त्वमसीति परितापे वीप्सा । महाभुज ! भुक् अग्निः महाप्रलये प्रलयाग्निरूपेण सर्वं जद्यते ग्रसते इति महाभुजः "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥" कठ १।२।२४ ॥ "अत्ता चराचरग्रहणात् ।" ब्र०सू० १।२।९ ॥ इति सूत्राच्च । अत्र निर्विकल्पसमाधौ सर्वं प्रलीयते इति भावं गृहीत्वा सम्बोधनं, मम विज्ञात्र्यभिमानस्यापि त्वं स्वस्मिन् लयं कुरु । ते तव दास्याः दातुं योग्याया इति स्वस्मिन्नधिकारित्वं सूचितं, कृपणायाः दीनायाः सर्वश्रेष्ठसम्पदात्मज्ञानभ्रष्टत्वात्, मम हे सखे इति समानलक्षणयुक्तत्वात् सम्बोधनं, सन्निधिं दर्शय सन्निकर्षं देहि, स्वस्मिन् प्रलयं कुरु इति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

४२. अव०—आत्माभिमुखीनां वृत्तीनां पुनः आत्मदर्शनप्रयासं दर्शयति ।

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ।
ददृशुः प्रियविश्लेष मोहितां दुःखितां सखीम् ॥४२॥

र० टी०—गोप्यः आत्माभिमुखीवृत्तयः पूर्वं विच्छिन्नाः भगवतः परमात्मनः, मार्गं मृग्यते अन्विष्यते इति मार्गः तं, तथा प्राप्तिपन्थानमेव पुनः अन्विच्छन्त्यः अविच्छिन्नवृत्त्या इच्छन्त्यः कामयन्त्यः, प्रियविश्लेषः प्रियेण चिदात्मना योऽयं विशेषः श्लेषः प्रतिपाद्यप्रतिपादक-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावलक्षणसम्बन्ध, स्तत्र मोहितां मोहग्रस्तां, अत एत्र दुःखितां शोकमग्नां सखीं, "समानशीलव्यसनेसु सख्यमि"ति वचनात्, पूर्वं सर्वविषयभोगत्यागेनात्मैकपरत्वलक्षणसमानशीलत्वात्, मध्ये व्यसनाभावेऽपि, पुनरधुना तद्विरहलक्षणसमानव्यसनत्वमाकलय्य सखीत्वं व्यवसितव्यम्। एवम्भूतं आत्माकारवृत्तिं विदूरतः विशेषेण दूरतः "दीर्घनैरन्तेर्यसत्कारसेविताद्दृढभूमि।" रिति पातञ्जलसूत्रानुसारेण दीर्घकालेन ददृशुः दृष्टवत्यः ॥ ४२ ॥

४३ अव०—दृढभूमित्वदर्शनानन्तरमात्माकारवृत्त्यभिहितं स्वरूपस्थितिं तत्पश्चात् पतनावस्थां च वर्णयति।

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात्।
अवमानं च दौरात्म्याद् विस्मयं परमं ययुः ॥ ४३ ॥

र० टी०—माधवात् मा माया तस्याः धवः स्वामी माधवः तस्मात्, मानप्राप्तिं आत्मविषयणीं अव्यभिचारिणीं यथार्थमतित्वलक्षणां प्रामाण्यप्राप्तिं, तथा आत्मनः दौरात्म्यात् दूरे प्रत्यग्भिन्ने आत्मा यस्याः सा दूरात्मा तस्य भावः दौरात्म्यं तस्मात्, अवमानं अधःकृतमानं, आत्मनः ज्ञातत्वेन प्रतिपादनं च, तया आत्माकारवृत्त्या कथितं 'तत्त्वं' पदयोरभिन्नत्वं लाक्षणिकतयाभिहितं, आकर्ण्य श्रुत्वा, परमं विस्मयं ययुः अतिशयेन विस्मयं विगतस्मयं परमात्मनि स्वसम्बन्धित्वलक्षणं दोषदर्शनं ययुः अगमन् ॥ ४३ ॥

४४। अव०—पुण्यतोयागङ्गासहकारेण नदीनां सिन्धुं प्रति गमनवत् तत्त्वमस्याद्यभेदपरश्रुतीनामेकवाक्यतयावान्तरश्रुतीनां तदुपकरणोपयोगितया च समस्त श्रुतीनां ब्रह्मणि पर्यवसानाच्च आत्माकारवृत्तिं पुरतः कृत्वा आत्माभिमुखीवृत्तीनां पुनरन्वेषणप्रकारमाह।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्नायावद्विभाव्यते ।
तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः ॥ ४४ ॥

र० टी०—ततः आत्माकारवृत्त्यभिहितं परमात्मनः यत्सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वं तच्छ्रवणानन्तरं यावत् यत्र यत्र चन्द्रज्योत्स्ना, मनसो चन्द्रजत्वात् जाग्रति स्वप्ने वा मनः गच्छति प्रकाशते तदेव विभाव्यते विशेषेणयुक्तां भाव्यते, तत्र तत्र स्वप्नजाग्रदवस्थासु सांसारिकविषयेषु स्त्रियः आत्माभिमुखीवृत्तयः, तावत् तया सहिताः सत्यः परमात्मान्वेषणार्थं वनं संसारारण्यमविशन् सांसारिकविषयेषु प्रविष्टाः तत्र तमः प्रविष्टमालक्ष्य अन्धकारप्रवेशवत्तु विषयेषु अज्ञानतत्कार्येषु मिथ्यात्वं दृष्ट्वा ततो विषयेभ्यः निववृतुः प्रतिनिवृत्ता बभूवुः ॥ ४४ ॥

४५ । अव०—ननु परमात्मानमलब्धवत्यः प्राप्तक्लमाः संसारागारे विषयेषु दोषदृष्ट्याऽपि कथं न प्रतिनिवृत्ताः ? या आत्मनः शरीररूपमागारमपि न संस्मरुः विषयान्तरस्य का कथा, तदेवोपपादयति ।

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि संस्मरुः ॥४५॥

र० टी०—स्मरणस्य मनोऽधीनत्वात् तत्स्वस्थतायामेव तत्स्यात् । तन्मनस्काः तस्मिन् परब्रह्मण्येव मनांसि यासां ताः, तदालापाः तत् तस्य ब्रह्मणः विषयकाः आलापाः विचाराणि यासां ताः, तद्विचेष्टाः तत्प्राप्तिनिमित्तमेव विशेषेण चेष्टा प्रयासो यासां ताः, तदात्मिकाः स एव तादात्म्येनात्मा वस्तुतः इतरस्फुर्त्यभावः च यासां ताः, तद्गुणानेव गायन्त्यः तस्य लक्षणान्येव चिन्तयन्त्यः, आत्मागाराणि आत्मनः शरीरमेव आगारं गृहं तदुपलक्षितान् सांसारिकविषयान् न संस्मरुः न अनुसंदधन्ते स्म ॥ ४५ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४६ । अव०—वृत्तीनां ब्रह्मप्राप्तिनिमित्तं परस्परसम्वादरूपं शास्त्रविचारं दर्शयति ।

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ।
समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीड़ायां कृष्णान्वेषणं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

र० टी०—सर्वा एव वृत्तयः माया लक्षणायाः कालिन्द्याः पुलिने तटस्थानीये तत्कार्ये शुद्धान्तःकरणे पुनः आगत्य पुनः तत्प्राप्य कृष्णभावनाः परमात्मानमेव भावितुं शीलं यासां ताः, तदागमनकाङ्क्षिताः ततः परमात्मनः एव आगमनाकाङ्क्षा प्रापणाभिलाषा यासां, ताः, "गति सामान्यादि"ति न्यायेन एकार्थबोधकत्वेन मिलिताः सत्यः कृष्णं परमात्मानं ब्रह्मावेदकश्रुतीर्जगुः परस्परसम्वादरूपेण विचारं कृतवत्यः ॥ ४६ ॥

इति रहस्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयोऽध्यायः

गोप्य ऊचुः ।

१। अव०—अधिष्ठानभूतश्चिदात्मना एवायं देहादिसमस्तसंसारप्रपंचः शोभते इति वृत्तयः पञ्चकोषविवेकात्मकं परमात्मान्वेषणार्थं विचारं दर्शयन्ति ।

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
स्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

र० टी०—हे दयित ! हे परमप्रेमास्पद ! ते जन्मना "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।" इति तव प्रादुर्भावेन व्रजः देहेन्द्रियादिसंघातः अधिकं जयति सत्तास्फुर्तिवत्तयावभासते तथा इन्दिराऽपि शोभापि अत्रैव चेतनायुक्तसंघाते एव शश्वत् निरन्तरं श्रयते सौन्दर्यादिगुणाक्रान्ततया प्रतीयते । यतः आत्मनस्तव सत्त्वादिनानित्यस्यात्यन्तमिथ्याभूतस्य जड़स्यापि एवं प्रतीतिः तस्मात् दिक्षु साक्षिसु आत्मसमर्पणकारेषु दृश्यतां विद्वदनुभवविषयत्वं प्राप्यताम् । के ते विद्वांसः इति अपेक्षायामाहुः, ये त्वयि धृतासवः त्वन्निमित्तं धृता असवः प्राणाः यैः ते तावकाः तव सम्बन्धिन्यः "युक्त आसीत मत्परः ।" "मच्चित्ता मद्गत प्राणाः ।" इत्यादि भगवदुक्तलक्षणयुक्ताः त्वां सर्वाधिष्ठानभूतं परमात्मानं विचिन्वते विशेषेण चिन्वते अन्वेषणपराः सन्ति । कथम् ? पञ्चकोश विवेकेन— "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः तस्माद्वा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय स्तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तर पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठासन्नेव स भवत्यसद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि"ति ॥ १ ॥

२। अव० आत्मदर्शनेनैव संसारनिवृत्तिः नान्यथा इत्याहुः ।

शरदुदाशयेऽसाधुजातसत्
सरसिजोदर श्रीमुषा दृशा ।
सुरतनाथ ते शुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

र० टी०—हे सुरतनाथ ! सुष्ठुरतानामनुरक्तानां स्वस्वरूपदानेन सनाथयतीति, हे वरद ! वरं श्रेयः अपवर्गः तं ददातीति वरदः तत्, सम्बोधने हे वरद इति, शरदुदाशये शरत्कालीनस्वच्छजलाशयवदाशये शुद्धान्तःकरणे असाधुजात अनिर्वचनीयरुपेणजात उत्पन्नः सत्सरसिजोदरश्रीमुषा सद्रूपब्रह्मसरसि अधिष्ठाने उत्पन्ना इव प्रतीताऽविद्या तदुदरश्रीमुषा तत्कार्यस्यापातरमणीयतां मुष्णाति नाशयति एवंभूतया ते तव दृशा दर्शनेन ज्ञानेन वा शुल्कदासिकाः शुल्कस्य तत्तद्विषयस्य दासिकाः तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तीः निघ्नतः नाशयतः किमिह किमनिर्वचनीयाज्ञानस्य वधो न जननमरणलक्षणसंसृतेः "ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।" "न च पुनरावर्तते ।" इत्याद्या नाशो न किम् ? अवश्ययेव इति भावः ॥ २ ॥

३। अव०—वृत्तयः पूर्वप्रासरत्वा वर्णयन्ति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद्
वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयाद्
ऋषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥

र० टी०—हे ऋषभ ! क्षराऽक्षरातीतपुरुषोत्तम ! ते तव स्वरूपज्ञानेन वयं वृत्तयः मुमुक्षवो वा मुहुः पुनः पुनः विषजलाप्ययात् "न विषं विषमुच्यते विषयाः विषमेव हि । विषं निहन्ति अत्तारं विषयाः तद्दर्शनेन वै ।", इति वचनात् विषया एव विषं, जलस्थानीयाः भोग्यपदार्थाः तेषामप्ययात् त्यागात् अर्थात् विषयभोगत्यागात, पुनः व्यालराक्षसात् व्यालः खलः, राक्षसः असुतृपः, लोभलक्षणाघासुरात् किम्बा विपरीतार्थकारीशरीरात्मवाद्येव व्यालः खलः, स एव असुतृप् असुरः तस्मात्, पुनः वर्षमारुतात् भोगातृप्तिजन्यशोकजाश्रुपात एव वर्षा पुनश्च तद्भोगवासना एव मारुतः तस्मात्, पुनः, वैद्युतानलात् विद्युदिव विद्युत् तस्य भावं वैद्युतं विषयभोगजन्यविद्युतवत् क्षणिकसुखस्य पुनः प्राप्तिकामनालक्षण अनलः तद्वैव वैद्युतानलः तस्मात्, पुनः वृषमयात्मजात् कर्मकाण्डोक्ताश्वमेधादिश्रेष्ठयज्ञाः वृषशब्दवाच्याः तन्मयाः यज्ञसमूहाः तदात्मजः तज्जन्यस्वर्गादिरूपफलं तस्मात्, पुनः विश्वतोभयात् विश्वतः सर्वतः भयात् द्वैतदर्शनात् "द्वितीयाद्वै भयं भवति ।" "य एवमात्मानमुदरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति ।" इत्यादि श्रुतिभ्यः रक्षिताः अनासक्तकारिताः ॥ ३ ॥

४. अव०—ज्ञानिवदस्मम्यामपि मोक्षो देयः इति तं स्तुवन्ति ।

न खलु गोपिका नन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले ॥ ४ ॥

र० टी०—न खलु गोपिकानन्दनः, खलु निश्चये, गोपिकानां धृत्तीनामस्माकं आनन्दकरो न भवतीति किम् ? अर्थात् अवश्यमेव, भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् प्राणिमात्रस्य अन्तरात्मदृक् साक्षीरूपेण वर्तसे, तदुक्तं भगवत्पूज्यपादैः "साक्षी दृगेव न तु दृश्यते" इति विखनसार्थितः "यो जातः सर्वतः पूर्वं विना मैथुनमात्मनः। विखना स हि विज्ञेयः कुद्दाल विखनास्तथा।" इति निरुक्तेः, विशेषेण खनति वेदार्थं विचारयतीति विखना विद्वान् तेनार्थितः प्रार्थनाविषयीभूत मोक्षस्वरूपः, विश्वगुप्तये जाग्रति विश्वनामात्मनः गुप्तये रक्षार्थं, विश्वात्मनः शुद्धात्मनि प्रलीनमेव रक्षा, जन्मादि तु नाश एव "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते।" "न च पुनरावर्तते।" छा० ८।१५।१ ॥ इति सख खमिन्द्रियं जात्या एकवचन तैः सह वर्तमानः सन्, सात्त्वतां कुले सत्त्वस्य भावः सात्त्वतं तेषां शुद्धमनोबुद्ध्यादिनां कुले समूहे शुद्धान्तःकरणे उदेयिवान् "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि।" इति आविर्भूत आसीत् ॥ ४ ॥

५. अव०—वृत्तयः परमात्मानं मोक्षस्वरूपप्रकाशनार्थं प्रार्थयन्ते।

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते
चरणमीयुषां संसृतेर्भयात्।
करसरोरुहं कान्तकामदं
शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—हे वृष्णिधुर्य ! वृषि व्यापकार्थे, विष्णूपलक्षितसंसार-प्रपंचस्याधिष्ठानत्वेनधारक ! ते तव विरचिताभयं विशेषेण रचितं प्रकटितमभयमद्वैतस्वरूपं येन, "द्वितीयाद्वै भयं भवति ।" इति श्रुतेः, चरणमीयुषां शरणमीयुषां प्रपन्नानां नः, संसृतेर्भयात् जन्ममृत्युरेव संसृतिभयं तस्मात्, नः अस्माकं, शिरसि मस्तके, श्रीकरग्रहं मुक्ति-लक्षणा श्री सम्पद्, तत् कराणां साधनानां ग्रहं सम्पादकं, करसरुहं कं सुखं तद्रूपं रसं ब्रह्मानन्दात्मकं राति ददातीति करसरः ब्रह्मज्ञानं, तस्मिन् रुहं जातं मोक्षाख्यं, पुनः कथम्भूतम् ? कान्तकामदं कानां सुखानामन्तः पर्यवसानरूपः तं कामदं च, सर्वेषां कामानां दातारं च वेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

६. अव०—परमात्मानं स्वस्वरूपप्रदर्शनार्थं पुनः प्रार्थयन्ते ।

व्रजजनार्तिहन् वीरयोषितां
निजजनस्मय ध्वंसनस्मित ।
भज सखे भवत् किंकरीः स्म नो
जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

र० टी०—हे व्रजजनार्तिहन् ! व्रजति गच्छतीति व्रजः शरीरं, व्रज-जनानां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरसमूहानां या आर्तिः जन्मजरादिलक्षणं दुःखं तं हन्तीति तथा, हे वीर ! विः पक्षी, इदं प्राणोपलक्षणं, तथा च प्राणान् ईरयति प्रेरयति चालयतीति वीरः प्राणः, तस्य सम्बोधनं "प्राणस्य प्राणः" इति श्रुतेः, नः योषितां अस्माकं वृत्तीनां, निजजन-स्मयध्वंसनस्मित स्वसम्बन्धिनीनामस्माकं वृत्तीनां स्मयः अहंकारादि-दोषः तत् ध्वंसनं नाशकारकं स्मितं मन्दहास्यं हृदयद्रवकारीप्रकाशा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य तत्-सम्बोधनं, भवत् किंकरीः तव सेवापरायणा अस्मान् हे सखे! भज अस्मदन्तःकरणे विराजितो भव "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।" इति भगवदुक्तितः चारु परमसुन्दरं जलरुहाननं जलरुहस्य चतुर्दशभुवनात्मकपुष्करस्य आननं सत्ताफुर्तिप्रदस्वस्वरूपं दर्शय तस्य आपरोक्ष्यं कुरु "को वान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाशो आनंदो न स्यादि"ति श्रुतेः ॥ ६ ॥

७. अव०—पुनः वृत्तयः परमात्मानं विषयकामनानिराशपूर्वकं स्वप्रकाशं प्रार्थयन्ते।

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम्।
फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

र० टी०—ते तव पदाम्बुजं कमलवदानन्ददायिकिरणसमूहं, कथम्भूतं? प्रणतदेहिनां पापकर्शनं प्रकर्षेण नतानां नराणां शरणागतानां पापनिवर्तकं, तृणचरानुगं "तृणादपि सुनीचेन तरोरपि सहिष्णुना। अमानिना मानदेन कीर्तनीयः सदा हरिः।" इति वचनात्, तृणवदभिमानशून्यतया चरन्तीति तृणचराः परमहंसाः तेषामनुगं अनुगमनशीलं, श्रीनिकेतनं सर्वसम्पदामधिष्ठानरूपं, फणिफणार्पितं फणी-सर्पः, तल्लक्षणाहंकारः तस्य फणः शिरः तस्मिन्नर्पितं "ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताऽहंकारघोराहिना, संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः। विज्ञानाख्यमहासिना श्रुतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयं, निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः।" इति वचनात्, नः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्माकं कुचेषु यत्र यत्र कुत्सितविषयेषु चरणं गमनमिति कुचः तेषु कृणु कुरु अर्थात् विषयलक्षणान्धकारान्निष्कास्य तव प्रकाशेन प्रकाशमयं कुरु, तथा हृच्छयं कामं विषयकामनां कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥

८. अव०—पुनः वृत्तयः परमात्मानं "रसो वै सः।" इति श्रुत्यनुरूपरसस्वरूपदर्शनार्थं प्रार्थयन्ते।

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया
बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण।
विधिकरीरिमा वीरमुह्यती-
रधरसीधुनाऽऽप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

र० टी०—मधुरया गिरा यथा मधुकराणां मधुः आस्वादनमात्रेण प्रलोभकं मादकं च भवति तथा "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति।" इत्यादिस्वर्गादिपरवल्गुवाक्यानि यस्यां एवं श्रुतिमधुरया अतएव बुधमनोज्ञया बुधानां ऐहिकामुष्मिकव्यवहारदक्षाणां परमार्थदृष्ट्यातु अबुधानां वा रुचिरया गिरा सकामश्रुतिलक्षणया, इमा विधिकरीः विध्यधीनानुष्ठानशीलाः मानवीः, मुह्यतीः मुह्यमानाः, अतः हे पुष्करेक्षण! हृदयकमलसाक्षिन्! हे वीर! हे धीप्रेरक! अधरे वेदस्यान्तिमभागे उपनिषदि वर्तमानेन सीधुना ज्ञानामृतेन नः अस्मान् आप्याययस्व परिपालय ॥ ८ ॥

९. अव०—पुनस्तमेव स्तुवन्ति।

तव कथामृतं तप्तजीवनं
कविभिरीडितं कल्मषापहम्।
श्रवणमंगलं श्रीमदाततं
भुविगृणन्ति ते भूरिदाजनाः ॥ ९ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—तव कथामृतं त्वत्सम्बन्धिविचार एवामृतं सर्वपुरुषार्थरूपत्वात्, तप्तजीवनं तप्तानां जीवनं "तपो ब्रह्मेति व्यजानाद्।" इति श्रुतेः आध्यात्मिकादितापानामप्रतिकारपूर्वकसहनमेव जीवनं जीव्यरूपेण ग्रहणं, यतः कविभिरीड़ितं कविभिः ब्रह्मविद्भिर्सनकादित्रिकालदर्शिभिरीड़ितं कथितं, कथम्भूतम् ? कल्मषापहं कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यनपेक्ष्य निरयप्रदपापनिवर्तकं, श्रवणमंगलं ब्रह्मविचारश्रवणमेव मंगलं कल्याणप्रदं, श्रीमदाततं ब्रह्मज्ञानमेव परमसम्पद् तेनाततं व्याप्तं अर्थात् पूर्णज्ञानस्वरूपं, भुवि संसारप्रपंचे ये मुमुक्षवः गृणन्ति ब्रह्मज्ञानसाधनरूपेण गृह्णन्ति, ते जनाः नराः, भूरिदाः जन्मान्तरेषु बहुदत्तवन्तः सुकृतिन इत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०. अव०—एवं रूपोऽपि त्वं जीवरूपेण "तदैक्षत बहुस्यां, सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इति स्वस्यैव वञ्चको जातः, एवम्भूतस्य तव स्ववञ्चने हेतुभूतानि चेष्टितानि नः दुःखकराणीत्याशयेनाहुः ।

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं
विहरणं च ते ध्यान मंगलम् ।
रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥१०॥

र० टी०—हे प्रिय ! हे परमप्रेमास्पद ! प्रेमवीक्षणं पूर्वोक्तानुरागपूर्वकमीक्षणं विचाररूपमेव; ते तव, प्रहसितं मायया विभूतं, विहरणं च विविधरूपेणप्रकटीकरणं च, तथा ध्यानमंगलं ध्यातृणामनुचिन्तनेऽपि परमकल्याणप्रदं, रहसि एकान्ते सम्विदः सम्यग् ज्ञानसाधनमननात्मिकाः, हृदिस्पृशः हृदि अन्तःकरणे अनुभावकाः, परन्तु हे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुहक ! संसारप्रपंचलक्षणेन्द्रजालकारिन् ! हि यस्मात् ते तवेन्द्रजालं नः अस्माकं मनः चेतांसि क्षोभयन्ति व्याकुलयन्ति ॥१०॥

११. अव०—पुनः क्षोभकरीं चेष्टामावेदयन्ति ।

चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून्
नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।
शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः
कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥११॥

र० टी०—हे नाथ ! सर्वान् चेतनादानेन सनाथयतीति नाथः तस्य सम्बोधनं, यत् यदा गाः इन्द्रियादीन् व्रजाच्चारयन् देहमध्याच्चारयन् विषयमार्गेषु भ्रामयन् स्वयमपि कर्ताभोक्तादिरूपेण चलसि अभिमानवान् भवसि, तदा नलिनसुन्दरं नलिनमिव सुन्दरं पवित्रशोभायुक्तं, ते तव, पदं पद्यते गम्यते इति पदं सच्चिदानन्दलक्षणं, यथोक्तया प्रवृत्त्या शिलतृणांकुरैः तत्स्थानीयाध्यात्मिकादिदुःखैः, सीदति व्यथयतीति दृष्ट्वा, हे कान्त ! कानां सुखानामन्तः पर्यवसानरूपः परमानन्दस्वरूपः, नः अस्माकं, मनः चेतांसि, कलिलतां व्याकुलतां, गच्छति प्राप्नुवन्ति, यथा श्वा शुष्कास्थिचर्वणांकुर्वन् स्वदन्तनिःसृतं रुधिरमस्थिसम्बन्धिनं मनुते तथा जीवरूपेण स्वस्वरूपभूतं सुखं विषयसम्बन्धिनं मत्वा तदर्थं वृथैव खेदं प्राप्नुवन्तं त्वामालोक्य मुमुक्षूणां खेदो भवतीति भावः ॥११॥

१२. अव०—पुनः क्षोभकरीं चेष्टामावेदयन्ति ।

दिन परिक्षये नीलकुन्तलै-
र्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घनरजस्वलं दर्शयन् मुहु-
र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥१२॥

र० टी०—हे वीर! अभिष्ठानरूपेण सर्वान् विजयते इति वीरः, तस्य सम्बोधनं, दिनपरिक्षये वैराग्यस्य न्यूनतापन्ने प्रारब्धपुण्य-कर्मणां परि परितः क्षये समाप्ते सति, वनरुहाननं वने हृदयारण्ये रोहति ध्यानबलादाविर्भवति इति रुहं, एवं तव आननं स्वरूपं, नीलकुन्तलै-रावृतं तत्स्थानीयविषयाकारवृत्तीनां मलिनत्वात् नीलत्वं तैरावृतं अर्थात् तदन्तरालात् स्वल्पदर्शनं, पुनः कथम्भूतम्? घनरजस्वलं बहुतररजो-गुणसंयुतं, वायुताडितचंचलजले सूर्यप्रतिबिम्बवत् वारं वारं दर्शयन्, नः अस्माकं, मनसि चेतसि, बिभ्रत् धारयन्, ते स्मरं कामं प्राप्ति-कामनामेव, त्वं यच्छसि ददासि ॥१२॥

१३. अव०—यथोक्तसंसृतिप्रवाहरूपविक्षेपोपशमनार्थं प्रार्थयन्ते।

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं
धरणीमण्डनं ध्येयमापदि।
चरणपंकजं शन्तमं च ते
रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥१३॥

र० टी०—हे रमण! सर्वस्मिन् रन्तुं शीलमस्येति रमणः, तस्य सम्बोधनं, हे आधिहन्! कामनानामपूरणजन्यः मनस्तापः आधिः, तं हन्ति नाशयतीति आधिहा सम्बुद्धौ आधिहन्, शन्तमं सर्वेषां विक्षेपाणामुपशमकारणीभूतं सर्वोत्कृष्टकल्याणस्वरूपं, प्रणतकामदं प्रणतानां प्रपन्नानां काममभिलषितं ददातीति तत् कामदं, पद्मजार्चितं ब्रह्मादिभिः सेव्यमानं, धरणीमण्डनं धरण्योपलक्षितसंसारप्रपंचं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वस्वरूपप्रकाशेन मण्डयति अलंकरोतीति तत्, ध्येयमापदि ध्यानमात्रेणापन्निवर्तकं अतः ध्यानयोग्यं ते तव चरणपंकजं पंकजवत् चरणं किरणं आत्मज्योतिः, नः अस्माकं, स्तनेषु स्तनं हृदयस्थानं तेषु अर्पय स्थापय ॥१३॥

१४. अव० – पुनः प्रार्थयन्ते ।

सुरतवर्धनं शोकनाशनं
स्वरितवेणुना सुष्ठुचुम्बितम् ।
इतररागविस्मारणं नृणां
वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥१४॥

र० टी० – हे वीर ! जीवानामज्ञानतत्कार्यकामक्रोधादिसर्वशत्रुविनाशकत्वात् वीरः, तस्य सम्बोधनं, सुरतवर्धनं सुष्ठुरतानां त्वय्येवानुरक्तानां मुमुक्षूणां विलक्षणसुखदानेन वर्धनं उन्नयनं, शोकनाशनं स्वस्वरूपप्रकाशनेन संसृतिबन्धनजन्यं शोकं नाशयतीति शोकनाशनं "तरति शोकमात्मवित् ।" इति श्रुतेः, स्वरितवेणुना "वेति ब्रह्मसुखं विद्यादिकामसुखमुच्यते । तावेवाणुतमौ यस्मात् स वेणुरिति कथ्यते ।" इति वचनात्, नादात्मकशब्दब्रह्मलक्षणं वेणुसम्बन्धेनानुश्रवणेन सुष्ठुचुम्बितं नादामृतं सम्यग्रूपेणास्वादितं नृणां मनुष्यजातीनामस्माकं इतररागविस्मारणं इतरेषु सार्वभौमादिशतशतगुणवर्णितसुखेषु रागस्यासक्तेः विस्मारकं, ते तव, अधरामृतं वेदोपनिषदात्मकं ज्ञानामृतं नो अस्मान् वितर देहि ॥१४॥

१५. अव०—यथोक्तं ज्ञानामृतपानरहितं क्षणमपि दुःखकालत्वाद् महानिति प्रतीयते, पुनः समाध्यवस्थायां ज्ञानामृतपानकाले महानपि निमेषमिव प्रतीयते ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अटतियद्भवानह्निकाननं
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिल कुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड़ उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥ १५ ॥

र० टी०—यद् यदा भवान् काननमटति विषयारण्यं गच्छति तदा अहि विचारोदये सति तव श्रीमुखं ज्ञानालोकोद्भासितं स्वरूपं, अपश्यतां अननुभवतां नः अस्माकं कालः त्रुटिः क्षणमात्रमपि युगायते युग इव कल्प्यते तस्मात् त्वामुदीक्षतां उत्सुकतापूर्वकं अर्थात् निविष्टचित्ततया ईक्षतामस्माकं जड़दृशां चक्षुरादीन्द्रियाणां कौटिल्यादयः दोषाः कुन्तलवत् आवरकाः यस्य एवं तव श्रीमुखस्य पक्ष्मकृत् निरोधकृत् जड़ः ॥१५॥

१६. अव०—ऐहिकामुष्मिकविषयान् निन्दयन् पुनः प्रार्थयन्ते ।

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा-
नतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः ।
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः
कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥१६॥

र० टी०—साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणः मुमुक्षवः, हे अच्युत ! पत्याद्युपलक्षितान् सर्वान् सांसारिकविषयान् अतिविलंघ्य परित्यज्य "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।" इति श्रुतिमनुसरतः, ते स्वगतादिभेदशून्यस्य तव, अन्ति प्रत्यक्त्वेन ज्ञातुमागताः, कथम् ? गतिविदः गतिं आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः, अनित्यं, नश्वरं, दुःखदं च तथा आत्मानं परमानन्दरूपेण वेत्तीति विद्, स्तस्य तव, उद्गीतमोहिताः "ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती"ति श्रुत्या

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उच्चैर्घोषेण मोहिताः मुग्धतया आगताः, अतः निशि व्यापारादि-विक्षेपशून्यावसरलक्षणगम्भीररात्रौ "प्रविश्य रजनीं यावत् ब्रह्मध्यानं समाचरेत्।" इति श्रुतिप्रसिद्धनिशि, योषितः स्वात्मानं जुषमानाः, त्वां विना, हे कितव ! आत्मवञ्चक ! कस्त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥१६॥

१७. अव०—प्राक्तनत्वद्दर्शनजन्यहृद्रोगस्याधुना त्वत्संगत्या एकात्मभावेन चिकित्सां कुरु इत्याशयेनाहुः।

रहसि सम्विदं हृच्छयोदयं
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम्।
बृहदुरश्रियो वीक्ष्य धाम ते
मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥१७॥

र० टी०—रहसि विजने एकाग्रचेतसि सम्विदं सम्यग्रूपेणवेदनं ज्ञानं सच्चिदानन्दस्वरूपेण विनिश्चयः, प्रेमवीक्षणं अनुरागतया विशेषेण ईक्षतीति वीक्षणं तात्पर्यतयावधारणं, हृच्छयोदयं त्वमस्मत् हृदये नित्य-मेव शेषे, अतः तस्योदयं प्रकटीभावं, प्रहसिताननं प्रकर्षेण हसितेन प्रकाशात्मकरूपेण दर्शनं तव स्वरूपं, बृहदुरः व्यापकत्वात् बृहत उरः ! उदारतया रमति सुखं ददातीति उरः, ते तव, श्रियः धामः शोभाया आश्रयरूपः, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।" इति श्रुतेः, वीक्ष्य विशेषेण ईक्षित्वा अपरोक्षं कृत्वा, मुहुः पुनः पुनः, अतिस्पृहा अति-शयाभिलाषा भवति, मनः चेतश्च, मुह्यते मोहं प्राप्नोति ॥१७॥

१८. अव०—सर्वबहिर्विषयत्यागेऽपि तीव्रनिर्वेदाभावात् श्रवणमनन-निदिध्यासनादिभिः यावत् एकात्मभावं न भवति तावत् कुतः विभान्तिः इति आशयेन प्रार्थयन्ते।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते
वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमंगलम् ।
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां
स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥१८॥

र० टी०—हे अङ्ग ! हे परमप्रेमास्पद ! ते तव, व्यक्तिः स्वरूपेणाविर्भावः, व्रजवनौकसां संसारारण्ये परिव्राजकानां परमहंसानां, वृजिनहन्त्री पापनिरसनी, सर्वदुःखानामात्यन्तिकनिवृत्तिकर्त्री, तथा अलमतिशयेन, विश्वमंगलं विश्वस्य विश्वात्मनः देहाद्यध्यासनिरसनपूर्वकं मंगलवहा, अतः त्वत्स्पृहात्मनां त्वामेव स्वात्मत्वेन स्पृहयन्ती याः तासां, नोऽस्माकं स्वजनानां स्वात्मत्वेनानुसन्धीयमानानां जनानां, हृद्रुजामभिमानादिलक्षणहृदयव्याधिनां, यन्निषूदनं निश्चयेन सूदनं विनाशकं विज्ञानलक्षणमौषधं, मनाक् किंचिदपि त्यजाकार्पण्येन देहीति भावः ॥ १८ ॥

१९. अव०—जीवरूपेण संसरणमस्मभ्यः न रोचते इत्याशयेनाहुः ।

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्
कूर्पादिभिर्भ्रमतिधीर्भवदायुषां नः ॥१९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपीगीतनामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—हे प्रिय ! हे परमप्रेमास्पद ! ते तव सुजातचरणाम्बुरुहं अम्बुरुहवत् सुष्ठुजातानि चरणानि किरणानि आत्मज्योतिषि तानि, कर्कशेषु विविधतर्कशास्त्रचिन्तनेन विक्षिप्तेषु, स्तनेषु तत्स्थानीय हृदयेषु, अत्र चरणाम्बुरुहमिति आधेयस्य एकवचनेन स्तनेष्विति आधाराणां बहुत्वनिर्दिशेन चरणाम्बुरुहस्य विभुत्वं द्योतितं, भीताः विक्षिप्तचित्तेषु, त्वं स्थास्यसि न वा इति शंकया भीताः, शनैः दधीमहि शनैः विधारयामः, तेन एवम्भूतेन प्रकाशेन युक्तोऽपि यदा अटवीमटसि संसारारण्यं भ्रमसि "एकोऽहं बहुस्यामि"ति बहुरूपेण वर्तसे तत् तदा कुर्पादिभिः तत्स्थानीयविविधशरीरधारणादिभिः, किंस्विन्न व्यथते ? जीवत्वदशायां आध्यात्मिकादिदुःखैर्क्लिश्यते न वा ? इति भवदायुषां भवानेव आयुर्जीवनं यासां तासां त्वदेकनिष्ठानां, नः अस्माकं, धीः बुद्धिः, भ्रमति किंकर्तव्यविमूढा भवति ॥१६॥

इति रहस्ये तृतीयोऽध्यायः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्थोऽध्यायः

श्री शुक उवाच

१. अव.—इत्थं परमात्मविरहव्याकुलचेतसां जिज्ञासुवृत्तीनामन्वेषणप्रकारवर्णनमुपसंहरति ।

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥१॥

र० टी०—इति पूर्वोक्तप्रकारेण "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।" इत्यादि श्रुत्यनुसारेण कृष्णदर्शनलालसा कृष्णस्य परमात्मनः दर्शनेन अस्माकं मोक्षो भवतु इति लालसा अभिलाषो यासां ताः सर्वा एव, गोप्यः वृत्तयः, राजन् भ्रमरकीटन्यायेन ज्योतिर्ध्यानपरायणत्वात् स्वात्मानमपि ज्योतिरूपेण प्रकाशयन्, उत्तमाधिकारिणं प्रति प्रगायन्त्यः प्रकर्षेण मुख्यतात्पर्यतया परमात्मानमेव गायन्त्यः "तत्त्वमसि ।" "अयमात्मा ब्रह्म ।" "प्रज्ञानं ब्रह्म ।" इत्यादि महावाक्यानि श्रावयन्त्यः, मध्यमाधिकारिणं प्रति चित्रधा विविधयुक्तिसहकारेण, प्रकर्षेण लपन्त्यः शब्दजालं विस्तारयन्त्यः, विषयलम्पटनास्तिकानां प्रति तु सुस्वरं रुरुदुः सुष्ठु स्वरं सुस्वरं उच्चैः रुरुदुः "अहो महामूढोऽयं सर्वथा परमात्मविमुखा" इति ॥ १ ॥

२. अव०—वृत्तीनां आत्मसाक्षात्कारं दर्शयति ।

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।
पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥२॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—तासां वृत्तीनां मध्ये एव शौरिः मायातत्कार्यकामक्रोधादिसर्वानर्थविजये समर्थत्वात् शूरः तस्यायं शौरिः, आविरमूत् आविः ज्योतिर्ध्यानपरत्वात् भ्रमरकीटन्यायेन स्वयमपि स्वप्रकाशरूपेण प्रकटीबभूव, कथम्भूतः ? स्मयमानमुखाम्बुजः पूर्वमहंकारादिदोषजन्यापत्रपया स्मयमानं किञ्चित् विकसितं पश्चात् स्वयंज्योतिरूपेण साक्षात्कृतत्वात् पूर्णविकसिताम्बुजवदाह्लादकरः, पीताम्बरधरः पीतवर्णः शान्त्या प्रतीकरूपत्वात्, शान्त्या स्वात्मानमम्बरवत् आकाशवत् व्यापकत्वेन धारयतीति पीताम्बरः, स्रग्वी स्रक् माला, माला इव वृत्तीनां तैरन्तर्यत्वात् गुणसादृशं, श्रुतिशतलक्षणपुष्पाणां प्रामाण्येन ग्रथितत्वात् स्रक् तदस्यास्तीति स्रग्वी, साक्षात्मन्मथमन्मथः यस्यः साक्षात्कारेण मुनिमानसमपि मथ्नातीति मन्मथः कामः, तमपि आत्मसाक्षात्कारेणापरोक्षतया मथ्नातीति साक्षान्मन्मथमन्मथः अर्थात् आत्मसाक्षात्कारेणैव कामविजय अर्थात् कामनानां विजयः सम्भवति नान्यथा ॥ २ ॥

३. अव०—वृत्तीनां स्वानुभवप्रकारं वर्णयति ।

तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लेक्षणोऽबलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत् सर्वा स्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

र० टी०—प्रेष्ठं परमप्रेमास्पदं तं परमात्मानं आगतमिवागतं विलोक्य ध्यानेन साक्षात्कृत्य, प्रीत्युत्फुल्लदृशो प्रीत्या उत्फुल्लानि विकसितानि नेत्रोपलक्षितः सर्वाणि करणानि यासां ताः, अबलाः न बलाः चक्षुरादिनां यत्र बलं नास्ति, वृत्तयः तन्वः प्राणमिवागतं मृतशरीरे प्राणस्य पुनरागतिवत् "तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते एवमस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते एवं वाङ्मन

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रोता प्राणं स्तुवन्ति।" "अत एव प्राणः।" इति श्रुतिसूत्रनिर्णीतः प्राणात्मन इव सर्वा युगपत् एकदैव उत्तस्थुः उदतिष्ठन् ॥ ३ ॥

४। अव०—वृत्तीनां चेष्टाविशेषं दर्शयति।

काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा।
काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूषितम् ॥ ४ ॥

र०टी०—"विश्वतश्चक्षुरुतः विश्वतः बाहुरुतः विश्वतस्पात्।" "सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।" "मया ततमिदं सर्वम्।" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः काचित् शौरेः परमात्मनः, कराम्बुजं अम्बुजवदाह्लादकरं करं ज्योतिः, अञ्जलिना स्वकरेण स्वकिरणेन, मुदा परमहर्षेण, जगृहे गृहीतवती, काचित् चन्दनरूषितं चन्दनवत् स्निग्धं तत् तस्य परमात्मनः बाहुं कराग्रं प्रकाशं, अंसे स्वात्मनि, दधार धारितवती ॥ ४ ॥

५. अव०—पुनस्तासां चेष्टां दर्शयति।

काचिदञ्जलिना गृह्णात् तन्वी ताम्बुलचर्वितम्।
एका तदंघ्रिकमलं सन्तप्तास्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

र० टी०—काचित् तन्वी "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः।" इति श्रुत्या क्षीणा वृत्तिः, परमात्मज्योतिषः स्वज्योतिषा एकीभावकर्तुमशक्यत्वात् अञ्जलिना स्वकरेण, तस्य ताम्बुलचर्वितं चर्वितताम्बुलवत् प्रसादं प्रसन्नतां, अगृह्णात् गृहीतवती, एका संतप्ता तपश्चरणजन्यसम्यग्रूपेण तप्ता, तदंघ्रिकमलं तत् तस्य परमात्मनः, अंघ्रिः

नोट पाठः—भूषितम्।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्योतिः, कथम्भूतम्? कमलं कं स्वर्गादिसुखं तदपि मलमिव हेयं यस्मात् तत् स्तनयोर्मध्ये हृदि, अधात् न्याधात् ॥ ५ ॥

६ अव०—इदानीं तासां योगानुष्ठानं दर्शयति ।

एका भ्रूकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भ विह्वला ।
प्रतीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ।

र०टी०—एका तु भ्रूकुटिमाबध्य "भ्रुवोर्मध्ये दृष्टिमावेश्य सम्यग् ।" उप० । इति वचनानुसारतः प्रेमसंरम्भविह्वला प्रेम्णाऽनुरागेण यः संरम्भः क्रोधः कथंभूतः? कथमद्यापि मे साक्षात्कारो न भवतीति स्वस्मिन्नेव क्रोधः, तेन विह्वला विकलचित्ता अतएव सन्दष्टदशनच्छदा इति क्रोधस्य बहिः प्रकाशस्वरूपं दर्शयति सन्दष्टाधरोष्ठा अर्थात् बलादिन्द्रियग्रामं निरुध्य, कटाक्षेपैः कटाः कटाक्षा स्तैर्ये आक्षेपाः परिभवाः स्तैः, प्रतीव रजोगुणजन्यचंचलतां नाशयतीव, ऐक्षत् दृष्टिं निवेशयामास ॥ ६ ॥

७. अव०—पूर्वोक्तयोगाभ्यासं परामृशति ।

अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ।
आपीतमपि नातृप्यत् सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥

र० टी०—अपरा तु यस्याः न काचित् परा उत्कृष्टा युष्मदीया वा विद्यते सा सर्वोत्कृष्टा परमात्मपरायणा तु अनिमिषद्दृग्भ्यां पूर्वनिर्दिष्टभ्रूकुटिबन्धनेन निमेषरहिताभ्यां दृग्भ्यां अर्थात् त्राटकमुद्रां धृत्वा, आपीतं आ समन्तात् पीतं पीतमिव चक्षुद्वारेण हृदि धारयन्ती, तन्मुखाम्बुजं तस्य परमानन्ददायकं प्रकाशं, जुषाणाऽपि सेवमानाऽपि, यथा सन्तस्तच्चरणं सम्यग्रूपेण तत्स्वरूपापन्नाः जीव-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्मुक्ताः परमहंसाः स्वप्रयोजनाऽभावेऽपि लोकसंग्रहार्थं विदेहकैवल्य-पर्यन्तं अतृप्त इव परमात्मध्यानपरायणा एव भवन्ति तथा नातृप्यत् अमृतपाने इव अलं बुद्धिं न कृतवती ॥ ७ ॥

८. अव०—पुनः पूर्वोक्तं योगाभ्यासं परामृशति ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ।
पुलकाङ्ग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्द सम्प्लुता ॥ ८ ॥

र० टी० - काचित् तं अनन्तकोटीब्रह्माण्डाधिष्ठानभूतं व्यापकं परमात्मानं नेत्ररन्ध्रेणेति बहिर्मुखवृत्तीनामन्तर्मुखत्वं सम्पाद्य हृदिकृत्य अन्तःकरणे एव धारयित्वा, उपगुह्य आलिङ्ग्य अर्थात् एकात्मभावं प्राप्य, निमील्य च बहिर्विक्षेपान्निरुध्य, पुलकांगी च रोमाञ्चिता सती, योगीवदानन्दसागरे निमग्ना बभूव ॥ ८ ॥

९. अव०—एवं कासांश्चिच्चरितं पृथक् पृथगुक्त्वा सर्वासां तथा वक्तुमश-क्यत्वात् सर्वसाधारण्येनाह ।

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।
जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथाजनाः ॥ ९ ॥

र० टी०—ताः सर्वा अपि केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः को ब्रह्मा, ईश रुद्र, स्तयोरपि वं सुखं ददातीति केशवः परमात्मा, तस्यैव आ समन्तात् लोक दर्शनमापरोक्ष्येण साक्षात्कारः, तेन यः परमोत्सवः नित्यनिरतिशयानन्दानुभवः, तेन निर्वृताः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वक-परमानन्दं प्राप्तवत्यः, यथा जनाः मुमुक्षवः प्राज्ञं प्राप्य ब्रह्मज्ञं प्राप्य यद्वा भक्तजनाः ईश्वरं प्राप्य यद्वा जाग्रत्स्वप्नावस्थायां नानाव्यापारजन्य-श्रमप्राप्ताः प्राज्ञं सुषुप्तौ कारणसाक्षिणं प्राप्य "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमि"ति श्रुतेः, विरहजं आत्मसाक्षात्काराऽप्राप्तिजन्यं तापं, जहुः दुःखापेताः बभूवुः। यद्वा यथा जनाः जीवाः विरहजं तापं परमात्मस्वरूपाज्ञानजन्यजरामरणसंसारभ्रमणात् नानादुःखकर्षिताः पश्चात् श्रवणमनननिदिध्यासनेन प्राज्ञं कारणसाक्षिणं प्राप्य साक्षात्कृत्य गतदुःखाः सुखिनश्च भवन्ति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०. अव०—वृत्तिफलितात्मनः सातिशयत्वं द्योतयति।

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥१०॥

र० टी०—भगवान् परमात्मा, अच्युतः विश्वसत्तास्फुर्तिप्रदानेन, जीवमात्रेभ्यः ज्ञानप्रदानेन, सर्वेभ्यः आनन्ददानेन च सच्चिदानन्दस्वरूपात् न च्युतो भवतीति अच्युतः, विशेषेण धूताः नष्टाः शोकाः आध्यात्मकादिदुःखानि यासां, ताभिः वृत्तिभिः, वृतः परिवेष्टितः, अधिकं व्यरोचत, पूर्णपुण्याया अपि गंगायाः नद्यन्तरसंगमे पुण्याधिक्यश्रवणवत् पूर्वमव्यक्तपूर्णानन्दब्रह्मणः पश्चात् व्यक्तस्वरूपानन्दस्यापि वृत्तिप्रतिफलितत्वेनानन्दाधिक्यं द्योतितं, यथा परमपुरुषः ह्लादिनीशक्तिभिः विरोचते ॥ १० ॥

११-१२. अव०—पुनः पूर्वोक्तस्य प्रतिफलितात्मनः सातिशयत्वं प्रपंचयति।

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिल षट् पदम् ॥११॥
शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमः शिवम्।
कृष्णाया हस्ततरलाऽऽचितकोमलवालुकम् ॥१२॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—विभुः परमात्मा, ताः वृत्तीः समादाय सङ्कृत्य, कुन्दः कुं कुत्सितान् देहात्मवादिनः द्यति अवखण्डयतीति कुन्दः, मन्दारः मन्दान् मन्दबुद्धिसम्पन्नान् भेदवादिनः प्रति राति सत्कर्मोपासनाजन्यचित्तशुद्धिं चित्तैकाग्रतां च ददातीति मन्दारः, सुरभिः कामधेनुवत् सर्वकामान् पुरयतीति, अनिला इला वाणी तच्छून्या साक्षाद्वर्णनासमर्थाः अवाङ्मनसगोचरत्वात्, षट् पदं "उपक्रमोपसंहारावभ्यासाऽपूर्वताफलम्। अर्थोवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥" इति षड्भिर्लिङ्गैः पद्यन्ते ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति षट्पदाः तान् विकसत् उत्तमाधिकारिणां हृदये विकासयत्, कथंभूतम्? शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमः शरच्चन्द्रचन्द्रिकावत् शुद्धसत्त्वप्रकाशेन ध्वस्ता रजस्तमोलक्षणदोषाः तदभिन्नतमः अज्ञानं यस्मात् अतएव शिवं कल्याणरूपं च, कीदृशं, हस्ततरलाचितं हस्तः करः प्रकाशः तेन तरलवदाचितं तरलाचितं द्रवीभूतं, कोमलवालुकं तद्वत् शीतलं शान्तिप्रदं कालिन्द्याः पुलिनं कलिं सर्वानर्थस्वरूपं द्यति अवखण्डयतीति कलिन्दः, कलिन्द एव कालिन्दः "स्त्रियां ङीप्" कालिन्दी तस्याः कालिन्द्याः पुलिनं तत्स्थानीयं मायायाः तीरं शुद्धान्तःकरणं निर्विश्य निश्चयेनाविश्यान्तर्मुखीभूत्वा ताभिः वृत्तिभिः परिवृतो व्यरोचतेति पूर्वस्यानुषंगः ॥११-१२॥

१३. अव०—समाध्यभ्यासनिमित्तं चित्तैकाग्र्यं दर्शयति।

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः।
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमाङ्कितै
रचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥१३॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—यथा श्रुतयः पूर्वमीमांसाकाण्डे तत्तद्वर्णाश्रमादिषु तत्तत्कामप्राप्त्यर्थं तत्तदनुष्ठाननिमित्तं विविधद्रव्यचिन्तया सन्तप्ता भूत्वा पुनरुत्तरकाण्डे-उपनिषदि श्रवणमनननिदिध्यासनेनाभेदरूपेण पूर्णानन्दकेवलब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति, तथा वृत्तयः तत्परमात्मदर्शनं साक्षात्कारः तज्जन्याह्लादेन भूमानन्दावाप्तिना, विधूतहृद्रुजो विशेषेण धूतो निरस्तसमस्तवासनारोगः यासां ताः, मनोरथान्तं ययुः अनिवृत्तकामानां मनोरूपरथवेगस्यान्तं पर्यवसानं "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।" "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"त्यादि श्रुतिभिः, ययुः पूर्णकामाः जाताः। अथ आत्मबन्धवे "आत्मैव आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।" इति वचनात् आत्मज्ञानस्य दृढीकरणार्थं कुचकुङ्कुमाङ्कितैरात्मानुरागोणरञ्जितैः, स्वैरुत्तरीयैः स्वमात्मा तत्सम्बन्ध्युत्तरीयः आवरणविशेषस्तैः, कथम्भूतैः ?"अहं ब्रह्मास्मी"ति भावनामयैः ध्यानैः, अन्तःकरणलक्षणमासनं, अचीक्लृपन् रचयामासुः ॥ १३ ॥

१४. अव०—सविकल्पसमाधिं दर्शयति।

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो
योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चित
स्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥१४॥

र० टी०—भगवान् ईश्वरः जीवानामन्तर्हृदये स्थित्वा यमयति यः सः परमात्मा, योगेश्वरान्तर्हृदि योगेश्वराणां ब्रह्मात्मैक्यसंस्थितानां सिद्धयोगानामन्तर्हृदये हृदयकमलमध्ये, कल्पितासनः कल्पितं विर-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चितमासनं यस्य, एवं त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं त्रिलोक्यां भवं त्रैलोक्यं तस्मिन् या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकमेव पदं आश्रयभूतं अर्थात् सर्वाधिष्ठानतया पद्यते फलरूपतया प्राप्यते इति पदं, वपुर्दधत् वपुरिव वपुः बिभ्राणो दर्शयन्, सः परमात्मा तत्र तस्मिन् आसने उपविष्टः उप आधिक्येन विष्टः प्रविष्टः अर्थात् समाध्यवस्थां प्राप्य, गोपीपरिषद्गतोऽर्चित तदाकारावृत्तिभिः परिवेष्टितः सन् सेव्यमानतया च चकास परमशोभां प्राप्तवान् ॥ १४ ॥

१५. अव०—समाध्यनन्तरं प्रबुद्धावस्थायां स्वमनसि प्रश्नव्याजेन मननप्रकारं दर्शयति ।

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्ककृतांघ्रिहस्तयोः
संस्तुत्य ईषत् कुपिता बभाषिरे ॥१५॥

र० टी० अनङ्गदीपनं अनङ्गस्य नित्यस्यापरिच्छिन्नस्य निर्गुणस्य परमात्मनः दीपनं स्वान्तःकरणे प्रकटीकरणं यस्य एवम्भूतं तं परमात्मानं, सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा सहासं चतुर्दशभुवनरूपेणप्राप्तविकासं, तस्मिन्नानाजीवरूपेण शरीरधारणमेव लीला, तदेव "तदैक्षत एकोऽहं बहुस्यामि"ति ईक्षणं, तेन विभ्रमेण विलासेन, सह भ्रुवा यमराजेन, सर्वान् कालरूपेण यमयतीति यमः मृत्युस्तस्यावश्यम्भावित्वसंयोगादिदोषदर्शनेन सभाजयित्वा वैराग्यमूलत्वेन परिशोभितं कृत्वा, तथा अंककृतांघ्रिहस्तयोः परमात्मज्योतीषां क्रोडीकृत्य स्वात्मत्वेन तेषां संस्पर्शनेन सम्यग्रूपेण ऐकात्म्यभावकरणनिमित्तेन पुनः "पुरुषसूक्तेन ।" संस्तुत्याऽपि पूर्णकृतकृत्यतामलभ्य स्वासु किंचिन्न्युनतामा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्ष्य, कथमधुनाऽपि नः पूर्णकृतकृत्यतां नाभविष्यदिति ईषत् कुपिता किंचित् क्रोधं कृत्वा इव बभाषिरे स्वस्वात्मानमेव पप्रच्छुः ॥ १५ ॥

गोप्य ऊचुः ।

१६. अव०—मननात्मकसाधनसमये साधकानां स्वमनसि उदितो प्रश्न-प्रकारं दर्शयति ।

भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्यन्य* एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥१६॥

र० टी०—एके भजतोऽनुभजन्ति, भजतोजनाननुलक्ष्यीकृत्यैव भजन्त्येकेजनाः अर्थात् सापेक्षं भजन्ति, सापेक्षवस्त्वलाभे सति न भजन्तीति सोपाधिका प्रीतिः । एके एतद्विपर्ययं, एके भजतोऽपि न भजन्ति अर्थात् निरपेक्षं कर्तव्यबुद्धिमात्रात् भजन्तीति निरुपाधिका प्रीतिः । अन्ये नोभयांश्च भजन्ति, अन्ये मूढा आप्तकामाः वा न सापेक्षं न निरपेक्षमपि भजन्ति, एतन्नो साधु ब्रूहि एतत्पक्षत्रयमपि सोदाहरणं साधु यथार्थमेव ब्रूहि, भोः सावधानतयैतदुत्तरं वक्तव्यमिति द्योतयितुं भो इति सम्बोधनं अर्थात् एतत्प्रश्नत्रयस्य सावधानतया विचारणीयत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

१७. अव०—प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह ।

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ।
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥१७॥

नोट—* पाठ, एकः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—ये मिथोऽन्योन्यं परस्पराकाङ्क्षया भजन्ति ते वनिज इव स्वार्थैकान्तोद्यमाः, स्वार्थं स्वदृष्टसुखार्थमेव केवलमुद्यमो येषां ते स्वार्थार्थाः न परार्थाः, ते परेषामर्थमदृष्टार्थं वा न भजन्ति, यत एवं तत् पशूनां परस्परकण्डुयनसदृशं स्वार्थार्थमेव, अतः नाधिकमत्र वक्तव्यमिति द्योतनाय हि शब्दः, न तत्र सत्कीर्तिकरं सौहृदं प्रेमधर्मो निर्व्याजेन हितैषित्वं, न वा पुण्यकर्मलक्षणाऽदृष्टजनको धर्मः। नान्यथा स्वार्थाभावे निवर्तते ॥ १७ ॥

१८. अव०—द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा।
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥१८॥

र० टी०—ये अभजतः प्रत्युपकारमकुर्वतो भजन्ति, ते द्विविधाः भवन्ति। सम्बन्ध सहिताः सम्बन्धरहिताश्च। आद्याः यथा पितरो तत्र निरपवादधर्मः करुणया विधिप्राप्तत्वात् मुख्यफलं सुष्ठुहृदि एवोद्भवदर्शनात्, सौहृदश्च स्नेहस्यानुरागप्राप्तत्वात् नश्वर एव, सोपाधिक धर्मः। द्वितीय पक्षे करुणाः दयालवः अत्र निरपवादो धर्मः निरुपाधिकत्वात् अनश्वरं "नेहाभिक्रमो नाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।" इति निष्कामाराधनमिव भवति; सुष्ठुहृदि एव तदुत्पत्तेः सौहृदं च मुख्यधर्मः ॥ १८ ॥

१९। अव०—तृतीय प्रश्नस्योत्तरमाह।

भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः।
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥

र० टी०—केचित् भजतोऽपि जनान् वै निश्चयेन न भजन्ति, तर्हि अभजतो कुतो भजेयुः न कुतोऽपीत्यर्थः। ते चतुर्विधाः, तत्र एके आत्मा-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामास्तेषां तु स्वात्मानन्दमग्नतयाबहिस्फुर्तेरभावात् न भजनावकाशः। न च तर्हि आत्मारामसुनिसेवनवैफल्यमाशंकनीयं, तस्य सुकृतस्य तस्मिन् पूर्णानन्दस्वरूपे अतिशयाधायकत्वाभावेन "तस्य पुत्राः दायमुपयन्ति, सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यामि"ति श्रुतेः। "ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमि"ति तस्येश्वरात्मकतया ईश्वरद्वारातत्सेवाफलोत्कर्षस्यावश्यम्भावित्वात् "यद्येक ब्रह्मवित् भुंक्ते जगत्तर्पयतेऽखिलम्। तस्मात् ब्रह्मविदे देयं यद्यास्ते वस्तु किञ्चने"ति स्मृतेश्च। अन्ये द्वितीयाः आप्तकामाः, ते त्रिविधाः, तत्र ये आत्मानन्दप्राप्त्या प्राप्तसर्वकामास्ते तु प्रथमपक्षे एव गतार्थाः। ये च विषयजन्यसुखेषु विरक्ताः कामाभावेनाप्तकामा स्तेषामपि भगवत् प्रियत्वात् पूर्वेषामिव न सेवनवैफल्यम्। पुनः ये नृपादयः समृद्धकामत्वादापेक्षिकाप्तकामा स्तेषां सेवनेन तु यदि कदाचित् कृपां करिष्यन्ति तदास्मत् बहुभद्रं भविष्यतीति आशया सेवायां प्रवृत्तिः। अपरे तृतीयाः अकृतज्ञाः उपकारिणः उपकारं ज्ञात्वापि प्रत्युपकाराप्रवृत्ताः। चतुर्थाः गुरुद्रुहः "उपकर्ता गुरुस्मृतः।" इति वचनात् गुर्वादयः उपकारिण स्तेभ्यो द्रुह्यन्ति प्रतीपमाचरन्तीति गुरुद्रुहः॥ १९॥

२०। अव०—इदानीं भगवद्भजनफलं दर्शयति।

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून्
भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये।
यथाधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद॥२०॥

र० टी०—भगवदुक्तिः॥ हे सख्यः! अहं भजतोऽपि भजामि, अपितु न वनिज इव स्वार्थार्थं किन्तु मत्तः सेवाफलप्राप्तौ विश्वासदार्ढ्यार्थं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भजामि, पुनस्तेन स्वस्मिन्ननुवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्यर्थम्। अभजतोऽपि भजामि, आराधकानामिव मामभजतोऽपि कर्तव्यबुद्ध्या सदा सदाचरणशीलान् भजामि, यदा कदापि चित्तशुद्ध्यनन्तरं तेन स्वस्मिन्ननुवृत्तये। अभजतो न भजामि, कथम्? दुःख प्राप्त्या तन्निवृत्तये सुखप्राप्तये च तेन स्वस्मिन्ननुवृत्तये। भजतोऽपि न भजामि, कथम्? किंचित् भजनानुभजने तु शैथिल्यप्राप्त्या स्वस्मिन्ननुवृत्तेरभावात् परमपुरुषार्थप्राप्तिर्न स्यात्। परन्तु यदा कदाचित् प्रारब्धवशात् सुखमनुभूय पुनस्तद्विच्छेदे तत्प्राप्त्यै स्वस्मिन्ननुवृत्तिः भवत्येव, यथाऽधनो दरिद्रो दैववशात् लब्धधनः जातः, पुनस्तद्धने विनष्टे सति तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतः निमग्नः अन्यत् क्षुत्पिपासादिकमपि न जानाति; तथा मद्भक्तोऽपि मां कदाचित् साक्षात्कृत्य पुनर्मयि अन्तर्हिते सति मच्चिन्तया परितः अन्यद्देहादिकमपि नानुसन्धत्ते। यद्वा भजतोऽपि जन्तून् न भजामि बुद्धिविषयतां न यामि अर्थात् प्रतिपाद्यतां न गच्छामि; कथमिति चेत्, तत्राह—अनुवृत्तये प्रतिबोधविदितत्वसिद्धये, यावद्ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तावच्छ्रवणादिरावृत्तिः कर्तव्याः। "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्।" इति भावः॥ २०॥

२१। अव०—चतुर्थभूमिकायां समाधावात्मसाक्षात्कारानन्तरं जीवन्मुक्तस्याचरणं दर्शयति।

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबला।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
मासूयितुं मार्हथ तत् प्रियं प्रियाः॥२१॥

र० टी०—एवं अपरोक्षसाक्षात्कारानन्तरं जीवन्मुक्तस्य परिदृश्यमानो व्यवहारो यथा स्यात् तथा मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां "एतमेव

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति किं प्रजया करिष्यामो येषां नायमात्मायं लोकः येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् ।" "पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ।" इति श्रुतिमनुसृत्य उज्झिता त्यक्ता लोकाः प्रवृत्तिमार्गाः, वेदाः वेदफलत्वेन श्रूयमाणाः स्वर्गादयः तत्प्राप्तिसाधनानि च, स्वे स्वसम्बन्धिनः पतिपुत्रगृहवित्तादयो याभि स्तासां वः युस्माकं मय्यनुवृत्तये पूर्वं यथा साक्षात्कृतं पुनस्तस्य ध्यानसिद्धये स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुं अन्यथा रसास्वादकषायादिभिः मद्मानाभ्यां वा प्रतिबद्धा ममानुवृत्तये यतो यूयमबलाः असमर्थाः अतो मया परोक्षमदर्शनं भजतैव तिरोहितं अन्तर्धानेन स्थितं, तत् तस्मात् मा मां प्रियं असूयितुं, गुणेषु दोषबुद्धिरसूया तां दोषदृष्टिं कर्तुं मार्हथ न योग्या, प्रियः दोषेष्वपि गुणबुद्धिरेव न्याय्यत्वात् ॥२१॥

२२. अव०—पारमार्थिकदृष्ट्यातु परमात्मभजनं स्वभजनमेव तदेव दर्शयितुमाह ।

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।
या माभजन् दुर्जरगेहशृंखलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥२२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपीसान्त्वनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

र० टी०—बन्धनकर्तृत्वादि दोषासंस्पृष्टे मयि निरवद्यसंयुजां निरवद्याः निष्कपटाः संयुक् संयोगो तात्पर्येण संगतं भजनं यासां, भावे

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किवन्तं, तासां वो युस्माकं, स्वसाधुकृत्यं निष्कपटेन स्वप्रत्युपकार-करणाय प्रवृत्तोऽहं, विबुधायुषापि विशेषेण बोधयुक्तः विबुधः, तस्या-युषा स्वात्मस्वरूपप्रदानेनापि, न पारये न शक्नोमि। या भवत्यो दुर्जर-गेहशृंखलाः "जीर्यतोऽपि न जीर्यति।" इति दुर्जराः देहगेहनिबन्धना-सक्तिरूपबन्धनानि, संवृश्च्य समयमूपेण छित्वा, मां परमात्मानम-भजन् तत्सेवानुरूपफलान्तरासम्भवात्, तत् तस्मात्, वो युस्माकमेव; साधुना साधुकृत्येन सर्वनिरपेक्षसाधनेन स्वात्मचिन्तनेन, प्रतियातु यतः नित्यमुक्तस्यापि मे ज्ञानिनः साहित्यमिष्टमेव अतः प्रत्युपकृतं भवतु अर्थात् साक्षात्कारो भवतु ॥२२॥

॥ इति रहस्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच ।

१. अव०—अथ विद्वच्चेतसि परमात्मनः वृत्तिभिः ऐकात्म्यभावलक्षणं रासरहस्यमुद्घाटयितुमुपक्रमते ।

इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।
जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिताशिषः ॥ १ ॥

र० टी०—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतो परमात्मनः, स्वसम्बन्धिनीः सुपेशलाः मनोहराः, वाचः श्रुतियुक्त्युपपादितं भाषणं, श्रुत्वा आकर्ण्य, गोप्यः वृत्तयः, तदंगोपचिताशिषः तत्तस्य परमात्मनः अंगोपचिता अंगैः अंगसदृशैः ज्योतिभिः उपचिताः समृद्धाः, आशिषः मनोरथाः यासां ताः, तद्विरहजं तापं नित्यनिरतिशयपरमानन्दस्वभावस्य द्वैतबुद्ध्या प्राप्तः जननमरणलक्षणं संसरणात्मकं तापं, जहुः तत्यजुः ॥ १ ॥

२. अव०—रासस्वरूपं दर्शयति ।

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २ ॥

र० टी०—तत्र श्रुतीनामैकमत्ये सति स्वविशुद्धान्तःकरणे अनुव्रतैः परमात्मानुकूल्यमेव व्रतं यासां तैः, प्रीतैः परस्परविरोधरहितैः, अन्योन्याबद्धबाहुभिः परस्पराबद्धमविरोधेन प्राप्तैकमत्यं बाहुभिः वेदशाखाभिः यैः स्त्रीरत्नैः रत्नभूताभिरात्माभिमुखीवृत्तिभिः सर्वासां मध्ये रत्नमि-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोज्ज्वलत्वात् ब्रह्मैकपरश्रुतिमस्तकैरन्वितः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सम्बन्धेन "तत्तु समन्वयादि"ति सूत्रेण प्रतिपादितः, गोविन्दः गोभिः श्रुतिभिः आनुकूल्येन विन्दते स्वरूपानन्दं येन सः. रासक्रीडां श्रवण-मनननिदिध्यासनादिनोत्पन्नरसानां समूहः रासः, प्रेमरसपरिपाकात्म-विलासविशेषात्मकः क्रीडाविशेषः, "रसो वै सः।" इति श्रुत्या रसः परमानन्दस्वरूपः सन्नात्मक्रीडामारभत आरब्धवान् ॥ २ ॥

३-४, अव०—रासस्वरूपं वर्णयति।

योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः।
प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥
यं मन्येरन् नभस्तावत् विमानशतसंकुलम्।
दिवौकसां स्वद्वाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥

र० टी०—यं परं परमात्मानं सर्वाः स्त्रियः वृत्तयः, स्वनिकटं स्वस्व-निकटस्थं प्रत्यगभिन्नत्वेन मन्येरनमंसत, तासां वृत्तीनां, द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन "प्रतिबोधविदितं मतमि"ति श्रुत्या प्रतिबोधद्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन, योगेश्वरेण ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं योगः तथान्तर्यमिरूपेण जीवा-नामीशनकर्तृत्वादीश्वरः, योगश्चासौ ईश्वरश्च योगेश्वरः तेन योगेश्वरेण कृष्णेन परमात्मना, कण्ठेगृहीतानां उभयतः आलिङ्गितानामेकीभाव-कृतानां तासां, गोपीमण्डलमण्डितः गोपीनां वृत्तीनां, मण्डलैः समूहैः, मण्डितः शुशोभितः, रासोत्सवः परमरसानां समूहः रासः, स एवो-त्सवः उदिति उत्कृष्टः स्वरूपबोधात्मकत्वात् अति विलक्षणः सवः काल, एवंभूतः संप्रवृत्तः सम्यग्रूपेण प्राथमिकादेव ध्यानप्रयत्नादारभ्यः समाधिवृत्त्यनुवृत्तिस्तया उत्साहेन प्रवृत्तः, तावत् तत्क्षणमेव, रासदर्श-नौत्सुक्येनापहृतात्मनां "रसो वै सः।" इति श्रुत्या रस एव रास पर-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मात्मा तद्दर्शनौत्सुक्येन मानसेन, अपहृता मुषिता इन्द्रियप्राणमनादयः येषां तेषां, तत्तदधिष्ठातृदिवौकसां देवतानां, स्वदाराणां तत्स्थानीयतत्तदिन्द्रियजन्यवृत्तिसहितानां, विमानानां मनोरथानां, शतमसंख्यातपरं तैः संकुलं संकीर्णं नभः हृदयाकाशः बभूव ॥३-४॥

५. अव०—तत्र हृदयाकाशे जात नादं वर्णयति ।

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

र० टी०—"परमा वा एषा वाक् या दुन्दुभावि"ति श्रुतेः, यतो प्रणवाख्य दुन्दुभिनादस्य मंगलत्वं श्रूयते अत आदौ दुन्दुभयो नेदुः श्रुतिशिरोत्थप्रणववृत्त्या "मंगलानां च मंगल"त्वेनानहतध्वनिरूपेण स्वान्तरमेव नादश्रवणमभूत्, पुष्पवृष्टयः निपेतुः इन्द्रियाधिष्ठित देवतानां "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि"ति श्रुत्या परमात्मसन्निधानेन पुष्पाणां "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् ।" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।" इति श्रुतिकुसुमानां विदुषां चेतसि नैरन्तर्येणाभिमुख्यतया वारं वारं पतनलक्षणं वर्षणमभूत्, सस्त्रीकाः गन्धर्वपतयः इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः स्वस्ववृत्तिभिः सहिताः, तत्तस्य परमात्मनः अमलं न मलं कार्यकारणभावो विद्यते यस्मिन् तत्तथाभूतममलं यशः "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म ।" इत्यादि श्रुतिबोधितं स्वरूपलक्षणं जगुः व्यक्तमवदन् ॥ ५ ॥

६ । अव०—पूर्वोक्तनादं पुनः वर्णयति ।

वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषिताम् ।
सप्रियाणामभूच्छब्द स्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—रासमण्डले "रसो वै सः।" इति श्रुत्या रस एव रासः, तस्य मण्डले आश्रयभूते विद्वच्चेतसि सप्रियाणां प्रियः परमात्मा तत्सहितानां योषितां वृत्तीनां, कथम्भूतनाम् ? वलयानां वलयाकारेण स्थितानां, नूपुराणां नू नूनं निश्चयेन, पुराणां हृदयपुरवसतीनामन्तर्मुखवृत्तीनां, किंकिणीनां किंकिणीवत् मधुरशब्दकारिणीनां, तुमुलः तुश्च तुलाविद्या, मुश्च मूलाविद्या च, तयोर्लयं करोतीति तुमुलः, शब्दः दीर्घप्रणवात्मकः नाद अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥

७। अव०—इदानीमात्मज्ञानस्य शोभां वर्णयति।

तत्राति शुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः।
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

र० टी०—तत्र विदुषामन्तःकरणे भगवान् परमात्मा, कथंभूतः ? देवकीसुतः दिव्यति प्रकाशयतीति देवः, तं कायति शब्दायते इति देवकः, स्त्रियां ङीप् देवकी शुद्धाबुद्धिः, तस्याः सुतः महावाक्यलक्षणशब्दश्रवणेनोत्पन्न आत्मज्ञानलक्षणः, ताभिः स्वयं परमशोभास्वरूपोऽपि निमित्तभूताभिरात्माकारवृत्तिभिः, रतिशुशुभे, यद्वा स्वयं ब्रह्मानन्दस्वरूपोऽपि कैश्चिन्निवृत्तिपरविद्वज्जनैर्ध्येयत्वेनातितरां शुशुभे रराज, यथा हेमवर्णनां पुष्परागमणीनां मध्ये महान् मरकत हरितमणिर्विराजते ॥ ७ ॥

८। अव०—अधुनात्माभिमुखीवृत्तीनां शोभां वर्णयति।

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैः,
भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खिद्यन् मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो,
गायन्त्यस्तं तड़ित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८॥

र० टी०—कृष्णवध्वः कृष्णः परमात्मा, तस्य वध्व स्तत्स्थानीयाः तदभिमुखीवृत्तयः, खिद्यन्मुख्यः "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।" इति गीतोक्त्या बहुजन्मन्यपि परमात्माभिमुख्येन महत् प्रयासकर्तृत्वात् खेदप्राप्ताः सत्यः, भुजविधुतिभिः भुक् अग्निः - तैजस शरीरं, तदुपलक्षितस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणां पञ्चकोशविवेकेन जातः विविक्तः भुजः आत्मा, तस्य विधुतिः विश्लेषणं ताभिः, तथा परमात्मनः पादन्यासैः पादः किरणानि तेषां न्यासैः विन्यस्तैः, पुनः सस्मितैर्भ्रू-विलासैः सस्मितैः स्निग्धप्रकाशैः, भ्रू आज्ञाचक्रं, तस्मिन्नुद्भासितैः, तथा कुण्डलैर्गण्डलोलैः चलकुचपटैः गण्डस्थले मुखे प्रामुख्येन, कुण्डल इवलोलैः चञ्चलैः क्षणिकैः, पुनः चलकुचपटैः चलतीति चलः नश्वरः, कुत्सितविषयेषु चरतीति कुचः तयोः, पटैः आवरकै, रेभिरुपलक्षिताः कृष्णवध्वः अर्थात् कुत्सितविषयावरकाणां कवररशनाग्रन्थयः कानां सर्वसुखानां वरः श्रेष्ठः ब्रह्मानन्दात्मकः कवरः, तेन देहगेहादिषु मोह-लक्षणरशनानां रज्जूनां ग्रन्थयः दृढबन्धनानि "भिद्यन्ते हृदयग्रन्थि-श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन दृष्टे परावरे।" इति श्रुत्या भज्यन्मध्यैः मध्यैः भज्यमानैः मध्ये भंक्त्वा सर्वतोरूपेण नाशयित्वा, तं परमात्मानं गायन्त्यः सर्वश्रुतीनां केवलाद्वैते एव तात्पर्यमिति कथयन्त्यः, तड़ित इव मेघचक्रे नभव्यापकस्य मेघस्य मध्ये विद्युत इव, विरेजुः विशेषेण शोभायुक्ता बभूवुः, अर्थात् हृदि बहुजन्मसञ्चितविषय संस्कारलक्षणमेघानां मध्ये विद्युत् प्रकाश इव ज्ञानसूर्योदयः बभूव ॥ ८॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९ । अव०—मुमुक्षोः पूर्वकृतं नादाभ्यासं परामृशति ।

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।
कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

र० टी०—यद्गीतेनेदमावृतं यासां नादाभ्यासात्मकगानेन शब्द-ब्रह्मात्मकस्फुरणेनेदं संसारप्रपंचमावृतं व्याप्तं, एवम्भूताः नृत्यमानाः नृत्यवदस्थिराः न निर्वातदीपवत् स्थिराः, रक्तकण्ठ्यः परमात्मानुरागेणाकण्ठपूरिताः, रतिप्रियाः रतिः परमात्मप्रीतिरेव प्रिया यासां ताः, कृष्णाभिमर्षमुदिताः कृष्णस्य परमात्मनः अभितो मर्शः परामर्शः, पूर्वानुभूतनिश्चयात्मकं ज्ञानं, तेन मुदिताः अन्तः पूर्णानन्दयुक्ताः, गोप्यः वृत्तयः, उच्चैर्जगुः दीर्घप्रणवध्वनिवत् नादाभ्यासं कृतवत्यः ॥ ९ ॥

१० । अव०—अभ्यस्यमानानां वृत्तीनां मध्ये कासुचित् विशेषं दर्शयति ।

काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीतया साधुसाध्विति ॥
तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥ १० ॥

र० टी०—काचित् कासु स्वरूपाचिदिति चिदानन्दमयीवृत्तिः, मुकुन्देन समं मुकुं प्रेमवचनं, तत्पूर्वकं स्वस्वरूपं ददातीति मुकुन्दः परमात्मा तेन, समं समानाकारं, स्वरजातीरमिश्रिताः स्वराः स्वरवर्णाः, जात्यः व्यञ्जनवर्णाः, ताभ्योऽमिश्रिताः अमेलयित्वा शुद्धा, अर्थात् स्वरव्यञ्जनादिभेद रहिता नादरूपा उन्निन्ये उन्नीतवती, तया प्रीतया प्रीतिं कुर्वता, तेन परमात्मना, साधुसाध्विति स्तुत्या पूजिता सम्मानिता, पुनस्तदेव, तच्छब्दो अव्ययः, तां चिदानन्दमयीमेव, ध्रुवं निश्चयेन, उन्निन्ये उत् उत्कृष्टत्वेन निन्ये गृहीतवान्, तस्यै मानं च आदरं च, बह्वदात् ॥ १० ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११ । अव०—अपरायाः परमात्मनिर्भरतां दर्शयति ।

काचित् रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिकाः ॥११॥

र० टी०—रासपरिश्रान्ता रसानां समूहः रासः, चित्सुखरूपत्वेन पूर्णोऽतः श्रमासम्भवः, तथापि परमात्मना सह ऐकात्म्यबोधनिमित्तं पूर्वेषां बहूनां जन्मनां प्रयासं स्मृत्वा परिश्रान्ता इव क्लान्ता इव, श्लथद्वलयमल्लिकाः, श्लथन्ति गलन्ति, वलयाकारेण परिवेष्टितैर्हिकामुष्मिकसुखभोगयोगसिद्ध्यर्थं मल्लिकापुष्पमिव भेदवादीनां देहात्मवादीनां च पुष्पितं वचव्रातं यस्याः सा, काचित् कया परमात्मसुखेन आचीयते परिपूर्यते या सा, पार्श्वस्थस्य पार्श्वे समीपे प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति पार्श्वस्थस्तस्य गदाभृतः गद्यते सच्चिदानन्दरूपेण व्यक्ताक्षरेण निगद्यते अनया गदा श्रुतिः, तां बिभर्ति धारयति पोषयतीति गदाभृत्, तस्य स्कन्धं बाहुना यूथिकालतया तमालद्रुमस्कन्धाश्रयणमिव श्रुतिलतयावलम्बितनित्याखण्डैकरसपरमानन्दघनकल्पवृक्षस्य ब्रह्मणः आश्रयणलक्षणं स्कन्धं, जग्राह गृहीतवती ॥११॥

१२. अव०—कस्याश्चित् वृत्तेः रसास्वादं दर्शयति ।

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्बह ॥१२॥

र० टी०—तत्र तासां वृत्तीनां मध्ये एकावृत्तिः, अंसगतं अंस इव अंशे स्वस्वरूपस्य एकांशे गतं प्रविष्टं, उत्पलसौरभं अन्ये विषयाः पुनः पुनः भुज्यमानाः सर्वेऽपि प्रतिपलं विरसतां गच्छन्ति विकारित्वात्, इदं तु स्वरूपसुखरूपत्वादविकारि अतएव उत् सर्वातिशयेनोत्कृष्टं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिपलं, कथम् ? सौरभं सुरभेरिदं अर्थात् कामधेनुवत् नित्यसुखप्रदं, चन्दनालिप्तमिति चन्द्रस्य स्वप्रकाशाभावेऽपि आह्लादकरत्वेन सूर्यप्रकाशादतिशयं द्योतयति तद्वत् परमानन्दे ब्रह्मण्यपि श्रुत्या उद्धृत सत्त्ववृत्त्यभिव्यक्तं सुखरूपत्वं स्वस्वरूपे एव सुखातिशयं युक्तमिति आनन्ददायकत्वं, कृष्णस्य "रसोऽहमप्सु कौन्तेय ! प्रभास्मि शशिसूर्ययोः पुण्यगन्धः पृथिव्यां च ।" इत्यादि वचनैः सर्वेषां वस्तूनां सारत्वेन प्रकटितस्य परमात्मनः, बाहुं करं प्रकाशमाघ्राय गृहीत्वा, हृष्टरोमाः हृष्टानि पुलकितानि रोमाणि रोमवत् व्यापकानि किरणानि यस्यास्तथाभूता सती, चुचुम्बह अर्थात् स्वात्मज्योतिर्मुखेन परमात्मज्योतिर्मुखं स्पर्शवत्यः, परमानन्दरसमास्वादितवतीति भावः ॥१२॥

१३. अव०—कस्याश्चित् सिद्धवत् प्राप्तं ज्ञानं दर्शयति ।

कस्याश्चिन्नाट्य विक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ।
गण्डं गण्डे संदधत्या अदात्ताम्बुलचर्वितम् ॥१३॥

१० टी०—संकल्पविकल्पात्मकनाट्येन विक्षिप्तयोश्चञ्चलयोः कुण्डलयोः विषयविरागरञ्जितबुद्धयोः बुद्धिवृत्त्यो, स्तिषेण स्वरूपसुखभोगेच्छया मण्डितं शोभमानं, यत्स्वगण्डं तत्स्थानीयं व्यष्ट्यभिमानं, कृष्णगण्डे परमात्माभिमाने अर्थात् समष्ट्यभिमाने, संदधत्याः संयोजयन्त्याः कस्याश्चित् वृत्तेः कृष्णः परमात्मा, स्वज्योतिः तदात्मज्योतिषा संयोज्य, ताम्बुल चर्वितं अर्थात् चर्वितताम्बुलवत् पूर्वजन्मसिद्धज्ञानमदात् ददौ ॥१३॥

१४. अव०—कस्याश्चित् वृत्तेः सांसारिकशब्दस्पर्शादिभोगेषु तृप्तिमपश्यता वैराग्योदये सति परामात्माभिमुख्यं दर्शयति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नृत्यन्ती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला ।
पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम् ॥१४॥

र० टी०—काचिदपरा पुनः कूजन्नूपुरमेखला इति देहसम्बन्धि-शब्दादिवैषयिकभोगान् नृत्यन्ती नृत्यवदस्थिरान् दृष्ट्वा, गायती गान-वत् मधुरशब्देन प्रचारं कुर्वती, श्रान्ता क्लान्ता सती, वैराग्योदये पार्श्वस्थं पार्श्वे समीपे प्रत्यक्स्वरूपेण स्थितं, शिवं कल्याणस्वरूपं, अच्युतहस्ताब्जं स्वस्वरूपतयास्थितस्याच्युतस्य परमात्मनः, हस्तः करः ज्योतिः, तदेवाब्जं कमलसदृशविशुद्धानन्ददायकं, तत् स्तनयो-र्मध्ये हृदयान्तराले, अधात् धारितवती ॥१४॥

१५. अव०—वृत्तीनामात्मज्योतिः परमात्मज्योतिषामैकात्म्यभावेन आत्म-क्रीडतां दर्शयति ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥१५॥

र० टी०—श्रिय एकान्तवल्लभं श्रियः लक्ष्म्याः ज्ञानसम्पदः, एकम-द्वैतं, तस्मिन्नेव अन्तः पर्यवसानं यस्य स एकान्तः, वल्लभः परमप्रेमा-स्पदः तं, अच्युतं स्वस्वरूपात् कदाप्यप्रच्युतं, कान्तं कानां सर्वसुखा-नामन्तं परमावधिरूपेण लब्ध्वा प्राप्य, तद्दोर्भ्यां गृहीतकण्ठ्यः तत् तस्य, दोर्भ्यां उभयकराभ्यां आत्मज्योतिः परमात्मज्योतिर्भ्यां, गृहीत-कण्ठ्य आकण्ठगृहीताः परिपूरिता इव स्वात्मानं एकीभावं कृत्वा, गोप्यः गवामिन्द्रियाणां परमात्मैकपरतयारक्षणशीलावृत्तयः, तं परमात्मनं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।" इत्यादि स्वरूपलक्षणं गायन्त्यः गानं कुर्वन्त्यः, स्वात्मन्येव आत्मक्रीडरूपेण विजह्रिरे विहारं चक्रिरे ॥१५॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१६. अव०—वृत्तीनां पुनः परमात्मना सह तन्मयता प्राप्त्यर्थं उद्यमं दर्शयति।

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्म-
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः।
गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-
स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥१६॥

र० टी०—कर्णेषु उत् उत्कृष्टतया प्रतिपलं कर्णोत्पलं, कथंभूतम्? अलकं न लकं पृथिव्यादिशब्दसंयुक्तं, परन्तु शुद्धनादात्मकम्। लः तन्त्रशास्त्रे पृथिवीं द्योतयति, स्वार्थे कः, तैः विटङ्कैः उद्भासितैः, "ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि।" इति श्रुत्या कपोलघर्मः कपोलं मुखं, घर्मः तेजः ब्रह्मवर्चसं, तदेव वक्त्रश्रियः वक्त्रे श्रियः ज्ञानमाधुर्यानि यासां ताः, पुनः कथंभूतैः? वलयनूपुरघोषवाद्यैः वलयनूपुरोपलक्षित-झंकारात्मकनादैः, सकेशस्रस्तस्रजः सह केन ब्रह्मणा, ईशो रुद्रः सकेशः, तेन स्रस्ता गलिता, स्रक् माला, तदुपलक्षित चन्दनवनितादि सांसारिकभोग्यविषयाः, अर्थात् ब्रह्मरुद्राद्युपासनया सांसारिक-भोगासक्तिः नष्टाः यासां ताः, गोप्यः वृत्तयः, भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां "रसो वै सः।" इति श्रुतेः, रसानां समूहः रासः रसोमय परमात्मा, तस्य गोष्ठ्यां संसदि, अर्थात् मुमुक्षोः सुनिर्मलान्तःकरणे, भ्रमरगायकाः भ्रमन् रुवन्तीति भ्रमराः, गायका अर्थात् परमात्मानं केन्द्रीकृत्याद्वैत-मूलकाः श्रुतयः गानं कुर्वन्त्यः सत्यः, भगवता समं परमात्मना सह, ननृतुः तालगानाद्यनुसरणवत् परमात्मना सह तन्मयताप्राप्त्यर्थं सर्वतोभावेन तस्यानुकरणं कृतवत्य इति भावः ॥ १६ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७ । अव०—स्वरूपस्थितिप्राप्तये वृत्तिभिः पुनः पुनरुद्यमे कृते सति परमात्मनाऽपि तासामभिलाषपूरणं दर्शयति ।

एवं परिष्वङ्ग कराभिमर्श
स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभि-
र्यथार्भकः स्व प्रतिबिम्बविभ्रमः ॥१७॥

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वृत्तीनामुद्यमं दृष्ट्वा रमेशः रमति अस्यामिति व्युत्पत्त्या रमा माया, "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।" इति श्रुत्या तामीष्टे इति ईशः रमेशः परमात्मा, व्रजसुन्दरीभिः व्रीयणाज्जायतेऽस्मिन्निति व्रजः अन्तःकरणं, तस्मिन् स्थिताः वृत्तयः परमात्मज्योतिर्ध्यानेन भ्रमरकीटन्यायेन ज्योतिरूपतां प्राप्तौ अत्र सुन्दरीशब्देनाभिहिताभिः व्रजसुन्दरीभिः, परिष्वंग आलिङ्गनं सर्वतोरूपेणैकात्म्यभावं प्राप्य, कथंभूतम्? कराभिमर्शः करेण स्वज्योतिषा स्पर्शः, पुनः कथंभूतम् ? स्निग्धेक्षणं स्नेहपूर्वकावलोकनं सदयमिवेत्यर्थः, उद्दामविलासहासैः उत् उत्कान्ताः दामाः बन्धनानि भवबन्धनिवर्तिकाः ये विलासाः विविधाः चेष्टाः, ता एव हासश्च प्रकाशश्च, तैः रेमे ऐकात्म्यभावं प्राप्तवान् "रत्नस्थले जानुचरः कुमारः संक्रान्तमात्मीयमुखारविन्दम् । आदातुकामस्तदलाभखेदात् विलोक्य धात्रीवदनं रुरोदः ॥" एवम्भूतस्यार्भकस्य रागद्वेषादिविनिर्मुक्तस्य स्वप्रतिबिम्बैः सह विभ्रमः क्रीडा यस्य सः शिशुः यथा रमते तथा परमात्माऽपि स्वभूताभिस्ताभिः वृत्तिभिः रेमे ॥ १७ ॥

१८ । अव०—आत्मदर्शनानन्तरं देहस्थितिं दर्शयति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदंगसंगप्रमुदाकुलेन्द्रियाः
केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।
नाञ्ज प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो
विस्रस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ १८ ॥

र० टी०—"आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद् वेदान्त चिन्तया ।" इति वचनानुसारेण वेदान्त विचारं करोतीति कुरुः, तथा "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा ।" इति श्रुत्या जीवनपर्यन्तं वहतीति वहः, सम्बोधने हे कुरुद्वह ! तदंगसंगप्रमुदाकुलेन्द्रियाः तत् तस्य परमात्मनः अंगमिव अंगेषु यत् संगः आश्लेषः ऐकात्म्यभावस्तेनोत्पन्नो यः प्रमुदः प्रकृष्टो मुदः आनन्दः "एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ।" बृ० ४-३-३२॥ इति श्रुत्या यदा तत्प्रतिबिम्बमात्रस्य सर्वभूतानां जीवनत्वं तदा किमुवाच्यं साक्षात्तेन एकात्मभावस्य, तेन प्रमुदितेनाकुलितानि सर्वेतिकर्तव्यताविमूढानि विषयान्तरप्रतीत्यसमर्थानीन्द्रियाणि यासां ताः, अतएव विस्रस्तमालाभरणाः शरीरसम्बन्धि "घृणा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी । कुलं शीलं च मानं च अष्टपाशाः प्रकीर्तिताः ॥" इति अष्टपाशात्मिका माला, तथा धर्मकीर्त्याद्यात्मकानि आभरणानि च स्रस्तानि शिथिलतां गतानि यासां ताः, व्रजस्त्रियः अन्तःकरणवृत्तयः, विश्लथबन्धनात् देहात्मतायामवगतायां देहाद्यनुसन्धानरहितायां, केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा इति अध्यासमूलकानि शरीरावरणानि, नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं अञ्जः यथापूर्वमनुसन्धानपूर्वकं प्रतिव्योढुं प्रतिकूलतया वोढुं धारयितुं नालं न समर्थाः बभूवुः । यकाराधिक्यमार्षम् ॥ १८ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१९. अव०—आत्मदर्शनसिद्धौ प्रतिकूलानां देवादीनामपि अनुकूलत्वं दर्शयति।

कृष्णविक्रीड़ितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः।
कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

र० टी०—"पराञ्चि खानि व्यतृणच्छयम्भुः तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥" इति श्रुत्या खेचरस्त्रियः खे इन्द्रियेषु चरणं गमनमेवशीलं यासां ताः बहिरिन्द्रियवृत्तयः, कृष्णविक्रीड़ितं कृष्णस्य परमात्मनः, विक्रीड़ितं विशेषेण क्रीड़ितं ऐकात्म्यभावलक्षणं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, मुमुहुः विकलचित्ता बभूवुः अर्थात् ता अपि पराक् दर्शनं त्यक्त्वा अन्तरात्मानं द्रष्टुं तदभिमुख्यः बभूवुः। कामार्दिता परमात्म स्वरूपप्राप्त्यभिलाषया अर्दिताः पीड़िता च सत्यः, सगणशशांकश्च सतारकचन्द्रश्च तदुपलक्षितः सर्वेऽपि ज्योतिश्चक्रः, अर्थात् सेन्द्रियमनोऽधिष्ठितदेवतावर्गः, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।" इति श्रुत्या परमात्मज्योतिषं दृष्ट्वा स्वस्व ज्योतिषमतिशयेन न्यूनतामनुभूय, विस्मितोऽभवत्। के वयं प्रचण्ड भास्करसमीपे क्षुद्रदीपकवदिति चकितोऽभवत् ॥ १९ ॥

२०. अव०—मुमुचोः सर्वात्मभावं प्राप्त्या व्यापकत्वं दर्शयति।

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः।
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥

र० टी०—सर्वशास्त्रप्रसिद्धः भगवान् परमात्मा यावतीर्गोपयोषितः यावत्यः "गुपु रक्षणे" इत्यास्मात् आत्माकारेण रक्षिताः आत्माकारवृत्तयः, तावन्तमात्मानं कृत्वा अर्थात् स्वात्मत्वेन गृहीत्वा

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"विश्वतश्चक्षुरुतः विश्वतः बाहुरुतः विश्वतस्पात् ।" "सहस्र शीर्षाः पुरुषः ।" "सर्वतः पाणिपादं तत् ।" इति श्रुतिस्मृतीभ्यां आत्मारामोऽपि "अत सातत्य गमने" इत्यस्मात् "अपाणि पादो जवनो ग्रहीता" इति वेदः, सततं सर्वत्रगमनशीलस्य गम्यागम्यविभागरहितस्य सततं सर्वत्रगमनाय तावत्यकरणे सामर्थ्यं द्योतयन् तस्य सर्वात्मत्वरूपेण रमणास्पदस्य सुखस्वरूपस्य सर्वत्र तदंशत्वाच्च रमणेऽपि आत्मारामत्वाच्चतेः, अतएवाह ताभिः निमित्तभूताभिरात्माकारवृत्तिभिः लीलया अनायासेनैव, रेमे रमयाञ्चकार अर्थात् एकीभावं यातः इति भावः ॥ २० ॥

२१. अव०—ऐकात्यभावं प्राप्त्या अविद्यानिवृत्तिं दर्शयति ।

तासामति विहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्गपाणिना ॥२१॥

र० टी०—हे अङ्ग ! हे प्रिय ! सः परमात्मा तासामतिविहारेण अतिशयेन विहार आत्मदर्शनोद्देशेन विविधः प्रयासः तेन, श्रान्तानां क्लान्तानां, वदनानि तदुपलक्षितः सर्वङ्गानि, करुणः सः सदयः, प्रेम्णा स्नेहेन, शन्तमेन निरतिशयसुखकरेण, पाणिना करेण ज्योतिषा, प्रामृजत् अविद्यान्धकारं प्रकर्षेण दूरीकृतवान् ॥ २१ ॥

२२. अव०—जीवन्मुक्तपुरुषाणां आविदेहकैवल्यं आचरणं दर्शयति ।

गोप्य स्फुरत् पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्
गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
मानं दधत्यऋषभस्य जगुः कृतानि
पुण्यानि तत्कररुहस्पर्श प्रमोदाः ॥ २२ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः तस्य परमात्मानः कराणां ज्योतिषां प्रकाशः स्तेन स्पर्शः स्तेन स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः, गोप्यः वृत्तयः, "हिरन्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।" इति श्रुत्या अन्तकाले प्राप्ते सति आत्मानमात्मद्वारप्राप्तियाचनावत् पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड् पुरटः हिरण्यमिव हिरण्यज्योतिस्तस्य पुरटस्य कुण्डलं पुरटकुण्डलं "हिरण्यकेश हिरण्यश्मश्रुः" इति श्रुतेः ज्योतिर्मयं यत्कुन्तलमिव कुन्तलं विकीर्णकिरणानि तेषां त्विषा प्रकाशेन, गण्डेषु तदुपलक्षितमुखमण्डले प्रोद्भासिता या श्रीः ब्रह्मवर्चसं तया, तथा सुधितहासनिरीक्षणेन "य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे अक्षन् पुरुषः।" इति श्रुत्या अमृतायितेन प्रकाशयुक्तावलोकनेन च ऋषभस्य परमात्मनः, मानं प्रामाण्यं, दधत्य गृहीत्वा, पुण्यानि तदुपलक्षितपुण्यापुण्यनिवर्तकानि कृत्यानि, जगुः तेषां गायनं चक्रुः ॥ २२ ॥

२३. अव०—पूर्णानन्दमग्नानां जीवन्मुक्तविदुषां स्वातन्त्र्यं दर्शयति।

ताभिर्युतः श्रममपहितुमंगसंग
घृष्टस्रजः सकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः।
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥

र० टी०—तासां वृत्तीनां कुचकुङ्कुमरञ्जिताया हृदयानुरागेणानुरक्तायाः, अङ्गसङ्गघृष्टस्रजः अङ्गः प्रियतमः आत्मा, तत्सङ्गेन ऐकात्म्यभावेन घृष्टा सम्मर्दिता सम्यग्रूपेण निराकृता या ऐहिकामुष्मिकभोगसिद्ध्यर्थं वासनासूत्रग्रथिता वादीनामापातरमणीयवाक्कुसुमानां

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या स्रक् तस्याः स्रजः, तत् सम्बन्धिभिर्गन्धर्वपालिभिः गन्धर्वाः देवताविशेषाः, तान् पालयन्तीति गन्धर्वपाः इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः, त एव अलयेवत् विषयमधुग्राहिणः इति गन्धर्वपालिः स्तैरनुद्रुतः अनुगतविहारेण श्रान्ताः क्लान्ताः सन्, तं श्रममपहितुं अपाकर्तुं, ताभिर्युतः स जीवन्मुक्तो विद्वान् वाः उदकं उदः उत्कृष्टानि कानि सुखानि अर्थात् परमानन्दसागरं आविशत्, यथा भिन्नसेतुः विदारितवप्रः, इभराट् गजश्रेष्ठो गजीभिः सह श्रमनिरासार्थं जलं प्रविशति तथा विद्वान् अतिक्रान्तलोकवेदमर्यादो बभूव ॥ २३ ॥

२४. अव०—जीवन्मुक्त विदुषां आत्मारामतां दर्शयति ।

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिसिच्यमानः
प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥२४॥

र० टी०—हे अङ्ग ! हे प्रियतम ! प्रहसतीभिः, प्रहसन्तीभिः, नुमभाव आर्षः । प्रकर्षेण सितप्रभामृतमयरश्मिभिः युवतिभिः वृत्तिभिः, इतस्ततः सर्वतः, अलमतिशयेन परिषिच्यमानः परितः सर्वतः स्वस्वज्योतिषा सिच्यमानः विकिर्णीक्रियमाणः, प्रेम्णेक्षितः अनुरागेणावलोकितः सन्, कुसुमवर्षिभिः स्तुतिलक्षणकुसुमानि तेषां वर्षणं यैः, वैमानिकैः विगतं मानमभिमानं येषां ते विमानाः स्वार्थे कः विमानकाः, स्वार्थे अण् वैमानिका स्तैः अर्थात् इन्द्रियाद्यधिष्ठितदेवैरीड्यमानः स्तूयमानः स्वयं स्वरतिः आत्मन्येवात्मना रतिर्यस्य अर्थात् आत्मारामोऽपि, गजेन्द्रलीलः गजेन्द्रस्य लीला इव लीला यस्य स जीवन्मुक्तः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्वान्, अम्भसि चिन्मयानन्दसागरे मग्नः सन् रेमे आत्मारामो बभूव ॥ २४ ॥

२५. अव०—ब्रह्मविदां पारिव्राज्यावस्थां दर्शयति ।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ।
चचारभृंगप्रमदागणावृतो
यथा मदच्युत् द्विरदः करेणुभिः ॥२५॥

र०टी०—ततश्च आत्मसाक्षात्कारानन्तरं जलस्थलप्रसूनोपलक्षितानां यावतीयानां विषयाणां ये गन्धाः तत्सम्बन्ध्याकर्षणानि, सात्त्विकानिलेन वासनावायुना, जुष्टानि व्याप्तानि, दिशामाशायाः तटानि अन्ता यस्मिन् तस्मिन्, कृष्णोपवने कृष्णस्य परमात्मनः, उपवनं विहार-स्थलं तस्मिन् विदुषः सुनिर्मलान्तःकरणे, भृङ्गप्रमदागणावृतः विकसित-कुसुमेषु मधुकर इव प्रकर्षेणात्मानन्दरसपीयुषपीतमदमत्तैः वृत्तिसमूहै रावृतः परिवेष्टितः सन्, मदच्युद्द्विरदः मदश्रावणगजेन्द्रः करेणुभि-रिव परिवेष्टितः वने यथा चरति तथा निर्द्वन्द्वो भूत्वा संसारमण्डलं परिबभ्रामः ॥ २५ ॥

२६. अव०—जीवन्मुक्तविदुषां पारिव्राज्यावस्थायां मनसः स्थितिं दर्शयति ।

एवं शशांकांशुविराजिता निशाः
सः सत्यकामोऽनुरतावलागणः ।
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः
सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥२६॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वासां विषयकामनानां वासनानां विजयेन सत्यकामः त्रिकालेष्वप्यप्रतिहतकामः संकल्पो यस्य, सोऽनुरता-बलागणः आनुकूल्येन रताः संलग्नाः, याः अबलाः वृत्तयः, तासामा-गणः आश्रयः यः स, आत्मन्यवरुद्धसौरतः आत्मनि मनसि, एवाव-रुद्धः अशेषेण रुद्धः चित्तं सर्वतोरूपेण विषयान्तरेभ्यः निवर्त्य आत्म-न्येवैकाग्रीकृतः, अत एव सौरतः सुष्ठुरतः सुरतः, सुरत एव सौरतः, स परिव्राजकः विद्वान्, शशांकांशु विराजिताः प्रबोधलक्षणनित्यपूर्ण-चन्द्रस्यांशुभिः सितामृतमयाह्लादिरश्मिभिः विराजिताः विशेषेण कुत्राप्यज्ञानतमःसम्भावनाशून्यतया राजिताः उज्ज्वलीकृताः, शर-त्काव्यकथारसाश्रयाः "भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः।" इत्यारभ्य एतत् श्लोकपर्यन्तायाः शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमानाः ये रसास्तानेवावलम्ब्य क्रान्तदर्शिनां ऋषीणामनुभूतिस्वरूपाः याः कथाः, कथंभूताः ? रसाश्रयाः "रसो वै सः।" इति रसानां समूहः रासः रसस्वरूप आत्मा इति "रासलीला।" अर्थात् "आत्मलीला" आश्रयणेन आत्मक्रीडस्यात्मनः आपरोक्ष्येण साक्षात्कारस्यैव काव्य-कथानां रसवत्त्वं सूचितमिति आत्माश्रयाः सर्वा एव निशाः रात्रीः तदुपलक्षितः आविदेहकैवल्यं दिवसान् सिषेवे सेवितवान् ॥२६॥

राजोवाच ।

२७-२९. अव०—स्वभावतः कलिमलमसिकल्मषप्राप्ताः धर्मानभिज्ञाः विष-यैकचित्ताः स्वस्वभोगानुकूलप्रवृत्ताः विपरीतार्थग्राहिणः साधारणा अपि जनाः निरयगामिनो मा भूवन् इति मनसि निधाय स्वस्वरूपेण राजते प्रकाशते इति राजा पृच्छति त्रिभिः श्लोकैः ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥२७॥
स कथं धर्मसेतूनां वक्ताकर्ताभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरत् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥२८॥
आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।
किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥२९॥

र० टी०—समस्तकल्याणनिलयः स्वस्वरूपतयाविर्भूतो जगदीश्वरो जगतां सर्वेषां जीवानामन्तर्यामिरूपेणेशनात् ईश्वरो भगवान् परमात्मा, तस्य अंशेनावतीर्णत्वं हि औपाधिकाशं एव, तस्याऽऽविर्भावोऽपि धर्मस्य धारयत्युन्मार्गप्रवृत्तेरिति धर्मः, उन्मार्गश्च देहगेहादिमिथ्यासांसारिकवस्तुषु अहंताममताभिनिवेशरूपस्तस्माद् धारणं च स्वस्वरूपावगमलक्षणं, तस्य "यः साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म ।" इति श्रुतेः साक्षादपरोक्षाद्वैतब्रह्मस्वरूपस्य संस्थापनाय सम्यग्रूपेण केवलाद्वततत्त्वप्रतिपादनाय इतरस्य भेदवादपरद्वैतविशिष्टाद्वैततार्किकसांख्यमीमांसकसमूहस्य प्रशमाय प्रकर्षेण शमाय निराकरणाय च ॥२७॥

हे ब्रह्मन् ! "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।" इति श्रुतेः, भवान् ब्रह्म स्वरूप अर्थात् सर्वज्ञ एव इति सम्भाव्य सम्बोधनम् । परदाराभिमर्शनं स्वस्मादात्मनः अन्ये परे विषयाः ते एवाविद्यायाः अज्ञानस्य दारा इव दाराः स्त्रियः, तासामभिमर्शनं विमर्दनं विशेषेण मर्दनं मिथ्यात्वेन खण्डनरूपं, प्रतीपं व्यवहारदृष्ट्या विरुद्धमाचरत् अनुष्ठितवान्, सः कथं धर्मसेतूनां "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतꣳ समाः ।"

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"अयमेव सेतुर्विधारणः।" इति विधिप्रतिषेधात्मकश्रुत्या धर्मलक्षण-सेतूनां स्वर्गनरकगमनागमनाधारभूतानां वक्ताकर्ताभिरक्षिता कथं भवितुमर्हति युज्यते ॥ २८ ॥

आप्तकामः सर्वकामनानां ब्रह्मविद्यायां प्राप्तायामेव पर्यवसानात् पूर्णकामः, यदुपतिः यदूनां धर्मशीलानां, धर्माणामात्मविचार एव साक्षात्ज्ञानप्राप्तिद्वारत्वात् तस्मिन् ये शीलाः धर्मशीलाः, तान् पालयतीति पतिः ब्रह्मविद्वरिष्ठः आधिकारिकपुरुषविशेषः, किमभिप्रायः किं प्रयोजनं साधयितुं, जुगुप्सितं वै संसारासक्तमहामूढपामराणां देहात्मवादीनां पतिपुत्रभ्रातृबन्धुभिः सह इहैव संसारे "यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः।" इति विषयसुखमेव येषां मते परमार्थभूतः, तेषां दृष्ट्या तु वैराग्यपूर्वकमात्मीयबन्धूनां परित्यागेनादृश्यमापातफलरहितं ब्रह्म-विचारात्मकं निन्दितं कर्म एव कृतवान् आचरत्, अतः हे सुव्रत ! जिज्ञासुनां संशयच्छेदनलक्षणं सुष्ठुव्रतं यस्य एवं भवान् नः अस्माकं एतं संशयं छिन्धि दूरीकुरु ॥ २९ ॥

श्री शुक उवाच ।

३०. अव०—यद्यपि राज्ञः प्रश्नस्योपर्युक्तव्याख्यानानुसारेण वस्तुतः विदुषः प्रतीपाचारणाभाव एव तथापि तदङ्गीकृत्योत्तरमाह ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

३० टी०—धर्मव्यतिक्रमो धारयति उन्मार्गप्रवृत्तेरिति व्युत्पत्त्या धर्मः कर्तव्यविशेषः । नहि पुत्रः पितृवदाचरति । पुत्रस्य कर्तव्यं पितृ-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्तव्यात् व्यतिरिक्तमेव। एवमेव कामासक्तविषयैकपराणां पामराणां कर्तव्यात् तीव्रवैराग्यसम्पन्नानां विवेकीनां कर्तव्यं भिन्नमेव भवति। यतः तीव्रवैराग्ययुक्तेभ्यः विवेकिभ्यः "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।" "पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति।" इत्यादि श्रुतयः तस्मै आत्मज्ञानप्राप्त्यर्थं सर्वकर्तव्यपरित्यागेन आत्मविचारस्य परमकर्तव्यतारूपेणोपदिशन्ति। अतः ईश्वराणां स्वमनोपरिईशनशीलानां मनीषिणां, साधारणतया मातापित्रादिसेवालक्षणकर्तव्यस्य व्यतिक्रमो वर्तमानविधेरुल्लङ्घनं, साहसं च तद्विपरीतं तेषां परित्यागेन पारिव्राज्यग्रहणरूपं, तत्तेजीयसां शमदमादिलक्षणतेजोयुक्तानां, न दोषाय प्रत्यवायाय न भवति, यथा सर्वभुजोऽपि वह्नेः दाह्यपदार्थानां दोषगुणलिप्तता न भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

३१. अव०—ननु एवं तर्हि "यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्तत्तदेवेतरोजनः।" इति न्यायादितरस्यापि तदनुष्ठाने दोषावहत्वं न भविष्यतीति, तत्राह ॥

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः।
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥३१॥

र० टी०—अनीश्वरः देहादि परतन्त्रः विवेकवैराग्यादिशून्यः भोगासक्तः अधर्मगर्तेपतितः आत्मोद्धरणेऽसमर्थः, जातु कदाचिदपि, मातापित्रादेः सेवालक्षणं कर्तव्यं परित्यज्य पारिव्राज्यार्थं मनसाऽपि न समाचरेत् मनसाऽपि न चिन्तयेत्, अन्यथा धर्मशास्त्रविहितं महापातकमवश्यं प्राप्नुयात्, यथा अरुद्रः रुद्रव्यतिरिक्तः अब्धिजं विषं समुद्रादुत्पन्नं हालाहलं, मौढ्यात् सामर्थ्यासामर्थ्यविवेकराहित्यात्,

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आचारण 'चर गति भक्षणयो', रित्यस्मात् भक्षयन् विनश्यत्येव अर्थात् रुद्रस्य तु नीलकण्ठरूपेण भूषणत्वेऽपि विषस्यान्यस्य विनाशकत्वमेव। तदुक्तम्—

अकाण्डब्रह्माण्डक्षयचकितदेवासुरकृपा-
विधेयस्यासीद्यस्त्रिनयनविषं संहृतवतः।
स कल्माषः कण्ठे तव न कुरुते न श्रियमहो
विकारोऽपि श्लाघ्यो भुवनभयभंग व्यसनिनः ॥३१॥

३२. अव०—ननु शिष्टप्रणीतस्य "आचारः प्रथमो धर्मः।" इति घन्टाघोषस्य का गतिः इति चेत् तत्राह।

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित्।
तेषां यत् स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥३२॥

र० टी०—ईश्वराणां मनीषिणां वचः वाक्यं तु सत्यं सद्भ्यो हितमेव, आप्तत्वेन प्रमाणं च, लोककल्याणार्थं शास्त्रमर्यादारक्षणाय च शास्त्रविहितमेव ते उपदिशन्ति, तथा तेषामाचरणं तु क्वचित् सत्यं, यस्मादात्मारामतया विधिनिषेधबन्धनविनिर्मुक्तत्वेन सदा बहिर्व्यवहारे अमनस्कत्वात् स्वात्मनः क्वचित् प्रयोजनाभावाच्च प्रारब्धकारित्वात् "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते।" इति उद्देशरहितत्वात् सर्वदा सत्यमाचरणं नियमेन तु तेषां न सम्भवति, अतः अलौकिकाविगीतशिष्टाचारस्यैव विध्यनुमापकतया प्रमाणत्वात् स्ववचोयुक्तं तदीयवचनाविरुद्धमाचरणं बुद्धिमता तु स्वयं विचार्य तदेव समाचरणीयम् ॥३२॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३३. अव०—ननु ईश्वराः स्ववचोऽनुरूपं कुतः न आचरन्ति ? तत्कृतो धर्मव्यतिक्रमो वा कुतो न दोषाय भवति ? इत्यत आह ।

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभोः ॥३३॥

र० टी०—ईश्वराणां स्ववचसो अनीश्वराणां प्रत्येव विधिनिषेधरूपत्वात् . एषामीश्वराणां तु ज्ञानमहिम्नाज्ञानबाधेन तत्कृताहंकारादिशून्यानां कुशलाचरितेनेह संसारे क्वचित् स्वार्थः न विद्यते, विपर्ययेण प्रारब्धकर्मकारितेनाकुशलाचरितेन चानर्थो वा न भवति, "नैनं कृताकृते पुण्यपापे तपतः ।" "किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवम् ।" "तत्कृतसुकृतदुष्कृते विधूनुते पुष्करपलाशवत्तिष्ठन्ति ।" "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।" "नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।" "यस्य नाहंकृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँ ल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ।" "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ।" इति श्रुतिस्मृतिसूत्रैः प्रारब्धसुखदुःखोपभोगस्य संघातमात्रपर्यवसायित्वात् , यथा लौकिकप्रभोरपि न कश्चिन्नियामकः भवति तद्वत् तेषामपि न कश्चित् विधिनिषेधनियम्यतास्तीतिभावः ॥३३॥

३४. अव०—ननु यदि इन्द्रियाधीनानां जीवानां निरहंकारतामात्रेणैव कृतं कर्म नानर्थाय भवति तर्हि तेषामपि नियन्तुः मनीषिणः कुतोऽनर्थं प्राप्तिशंका इति कैमुतिकन्यायं दर्शयति ।

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥३४॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र० टी०—यदि ईशितव्यानां नियम्यानां अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां तमोरजःसत्त्वप्रकृतिवतां, तत्र तिरश्चां तम आधिक्यतया कुशलाकुशलविवेकाभावात् न तेषां कुशलाकुशलान्वयः। मर्त्यानां रज आधिक्यानां मनुष्याणां शास्त्राधिकारलाभेऽपि ये शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य शरीरमात्रपोषणपराः भोगासक्ताः ते तु पशुवद्ज्ञेयाः। अन्ये ये शास्त्रविधिमनुसृत्य शास्त्रीयेणैव मार्गेण चरित्वा आत्मसाक्षात्कारानन्तरं आत्मारामतया विधिनिषेधानां पारं गताः तेषामपि न कुशलाकुशलान्वयः। दिवौकसां सत्त्वाधिक्येऽपि भोगमात्रशरीरत्वात् प्रारब्धाधीनत्वाच्च न तथा, किमु वाच्यं ईशितुः सर्वेन्द्रियनियामकस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य सर्वान्तर्यामिरूपेणात्मसाक्षात्कृतस्य निर्गुणनिष्क्रियाप्रमेयरूपेणात्मानं पश्यतः कुशलाकुशलान्वयः न विद्यते इति, यतः "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति"॥ ३४॥

३५। अव०—पूर्वोक्तकैमुतिकन्यायं पुनः भक्तियोगं ज्ञानयोगं चावलम्ब्य द्रढयन्नाह।

यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना
स्तस्येच्छयाऽऽत्तवपुषः कुत एव बन्धः॥३५॥

र० टी०—यत् यस्य भगवतः पादपंकजयोः चरणसरोजयोः, परागानां रेणुनां, निषेवनेन नितरां सेवनेन, "सा परानुरक्तिरीश्वरे।" इति पराभक्तिमनुसृत्य तृप्ताः जातालंप्रत्ययाः, एवम्भूताः भगवद्भक्ताः, तथा साधनचतुष्टयसम्पन्नाः स्वस्वरूपानुसन्धाननिष्ठाः, सर्वप्रपंचस्य "नेति-

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेति।" इति निषेधेन तत्वं पदार्थयोः भाग-त्यागलक्षणया विरुद्ध-सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्वाल्पज्ञत्वाल्पशक्तिमत्वादयुपाधीनां परित्यागेना-वशिष्टशुद्धचैतन्यमात्रस्वस्वरूपाभेदज्ञानेन प्रभावविधुताः प्रभावः कर्ममूलाज्ञानं विधुताः उन्मूलिताखिलं कर्मबन्धा येषां तथा भूताः ज्ञानयोगिनः "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।" "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-सात् कुरुते तथा।" इति श्रुतिस्मृतिसिद्धाः तत्त्वज्ञाः मुनयोऽपि मनीषि-णोऽपि न नह्यमानाः कर्मभिरबध्यमानाः स्वैरं चरन्ति यतः "जिज्ञासु-रपियोगस्य शब्द ब्रह्मातिवर्तते।" तदा तस्याधिकारिकपुरुषस्य इच्छया स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण न कर्मणा, आत्तवपुषः आत्तं परिगृहीतं वपुरिव वपुः शरीरं येन तस्यापहतपाप्मनः कुत एव बन्धः न कुतोऽ-पीत्यर्थः ॥३५॥

३६। अव०—ननु एवं विभोः आधिकारिकपुरुषस्य स्वेच्छयात्तवपुषः विभुत्वेनैव परदारत्वाभावान्न व्यतिक्रमो गन्धोऽपीत्याह।

गोपीनां तत्पतीनां च, सर्वेषामेव देहिनाम्।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीड़नेनेह देहभाक् ॥३६॥

र० टी०—गोपीनां वृत्तीनां तत्पतीनां च, तत् तासां पालयतृत्वेन तत्तदिन्द्रियाधिष्ठितदेवतानां च, किंबहुनाऽऽब्रह्मस्तम्बपर्यन्तः सर्वेषामेव देहिनां देहादिसंघाताध्यासेन पृथक्-पृथक्जीवतया प्रतीयमानानां योऽन्तश्चरति तत्तदुपाधिनामधिष्ठानतया तेषां च स्वरूपभूतात्मतया प्रत्यक्तया चरति गच्छति वर्तमानः सोऽध्यक्षः सर्वाधिष्ठानः प्रत्यक् चिद्रूपेण सर्वबुद्धिसाक्षी इह देहे क्रीडनेन परिच्छिन्नतया देहभाक् शरीरधारीवाभाति मायया इत्यर्थः ॥३६॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३७ । अव०—तथापि सच्चिदानन्दघनस्य पूर्णस्य मायया देहीव परिच्छिन्नतया क्रीड़ाप्रकाशे किं प्रयोजनमित्यत आह ।

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीक्रीड़ा या स्मृत्वा तत्परो भवेत् ॥३७॥

र० टी०—प्रकृत्या प्राणिनः स्वसजातीयचेष्टामेवानुकुर्वन्ति विशेषेण मनुष्याः । अपितु मनुष्यशरीरं मुक्तिलक्षणं सौधस्य द्वाररूपत्वात् कर्मण्यधिकारवत्वाच्च इतरेषां प्रारब्धफलभोगपर्यवसायित्वात् भूतानां प्राणीवर्गाणां मध्ये यः कश्चित् मानुषं देहमास्थितः मनुष्यं शरीरं प्राप्य तादृशी क्रीड़ा पूर्ववर्णिता ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं "रासलीलाख्या" या श्रुत्वा श्रवणमात्रेणैव भजते मयापि एवं कर्तव्यमिति स्वात्मनि स्वीक्रीयते तथा च तत् तेषां भक्तानां स्वस्वरूपेण भजनशीलानां अनुग्रहाय अनु पश्चात् ग्रहाय सरलतया ग्रहणार्थं तत्परोभवेत् परमात्मानुसन्धानपरो भवेदिति ॥३७॥

३८ । अव०—ननु एवं प्रवृत्ते सति परमात्मनि तत्तदिन्द्रियाधिष्ठित देवतानामसूया कथं नोत्पन्ना इत्याशंकायामाह ।

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः ॥३८

र० टी०—प्रथमतः तत्तदिन्द्रियाधिष्टितदेवानां जन्मजन्मान्तर विषयव्यसनसंस्कारवद्धत्वात् स्वात्मानं परमात्मनः दूरमिव मत्वा असूयाकारित्वसम्भवेऽपि यदा तस्य परमात्मनः मायया मा प्रमा यर्थार्थमतिरूपा तया, मोहिताः मा प्रमा प्रामाण्यरूपेण ऊहिताः कथिताः प्रतिपादिताः, सन्तः स्वान् स्वान् दारान् तत्स्थानीयाः स्व स्व वृत्तीः इत्यर्थः, स्वपार्श्वस्थान् भ्रान्त्या स्वकीयत्वेन मन्यमानान् अतः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृष्णाय स्वमनादिकर्षके परमात्मनि, खलु निश्चयेन नासूयन् विद्वेषं नाकुर्वन्, कथम् ? यथार्थमत्युदये सति ते देवाः स्वात्मनः विभुत्वस्य परमात्मनाभेदरूपेण ज्ञानत्वात् वृत्तयः तदभिमुखीगता अपि स्वाभिमुखी एव मन्यमाना इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३९ । अव०—तदेवं राज्ञः प्रश्नलक्षणं प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमुपसंहरति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत् प्रियाः ॥३९॥

र०टी०—ब्रह्मरात्रे ब्रह्मणः ब्राह्मीभावप्राप्तस्य विदुषः, रात्रं निशा, तमोमयत्वादज्ञानलक्षणसर्वदुःखालयस्वरूपा, तद् उपावृत्ते उप आधिक्येन दीर्घकालमिव आवृत्ते व्यतीते सति, "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेव शब्दितम् ।" इति वचनात् विशुद्धसत्त्वात्मकान्तःकरणे एवाविर्भावयोग्ये ज्ञानसूर्योदये शतकोटीजन्मान्तरीयान्धकारे अपहिते सति वासुदेवानुमोदिताः वसन्त्यस्मिन् सर्वभूतानि इति वासु सर्वाधिष्ठानं, तथा देवः दिव्यति-प्रकाशते स्वयंज्योतिरूपेण सर्वस्मिन् हृदये इति देवः ।

"सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥" ३४४।१८॥
"पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ।
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तमाः ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥"
महा० शान्ति० ३३६।२५।

एवम्भूतेन वासुदेवेन सर्वाधिष्ठानेन सह ऐकात्म्यभावेन, अनुमोदिताः अनु पुनः पुनः मोदिताः ब्रह्मानन्दानुभाविताः, भगवत्प्रियाः भगवान् परमात्मा एव प्रियः यासां न गृहादयः ताः, स्वगृहान् स्वस्य स्वात्मत्वेनाभिमतान् गृहान् अन्तःकरणलक्षणान् पुनः ममत्वेन ग्रहीतुमनिच्छन्त्योऽपि, गोप्यः ब्राह्मीभावप्राप्ताः वृत्तयः, अपि च गोप्यः एतत्तत्त्वरहस्यानामनधिकारिभ्यो गोपयितुं योग्यः, अन्यथा शास्त्राणामपव्याख्यानं भविष्यतीति स्वाभिमानमिव "वयथेषीकातुलमग्नौ प्रोतं

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मनः प्रदूयन्ते।" "तद्यथा पुष्करपलाशः आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापकर्माणि न श्लिष्यन्ते।" "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिः भस्मसात् कुरुते तथा।" "यस्य नाहंकृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते।" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः सह ययुः ॥ ३९ ॥

४०. अव०—अथ ब्रह्मविद्याप्राप्तिफलं दर्शयति।

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद् यः।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥४०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीड़ा वर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

र० टी०—यः कश्चिद्धीरः धियं निश्चयात्मिकां चेतोवृत्तिं, तस्मिन परमात्मनि राति योजयतीति धीरः, विष्णोः "मायाकल्पितमातृतामुख-मृषाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः, सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखण्डधी-गोचरः। मिथ्याबन्धविधूननेन परमानन्दैकतानात्मकं, मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते विष्णुर्विकल्पोज्झितः।" एवम्भूतस्य व्यापकस्य पर-मात्मनः, व्रजवधूभिः व्रीयणाज्जायतेऽस्मिन् विशुद्धान्तःकरणे इति व्रजः, तत्स्थाः वध्वः वः युस्मान् युस्मदस्मत्प्रत्ययान् धून्यन्ति विनाशयन्तीति वध्वः आत्माकारवृत्तयः, ताभिः इदं विक्रीडितं ब्रह्मात्मैक्याभिधेयं, "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्।"

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति श्रुत्यभिहितमात्मविलासं श्रद्धान्वितो गुरुवेदान्त वाक्येषु पूर्ण-विश्वस्तो भूत्वा "यच्छ्रद्धया विद्यया उपनिषदा क्रियते तद्वीर्यवत्तरं भवति" इति श्रुतेः। "श्रद्धालोरेव सर्वत्र वैदिकेष्वधिकारतः।" इति वृद्धोक्तेश्चः अनुश्रृणुयात् अनु मुहुर्मुहुः निरन्तरं श्रवणादिपरः स्यात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।" अथ वर्णयेत् "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।" इति श्रुतेः। प्रवचनादिकं तस्य करोति सः भगवति परमात्मनि परां भक्तिं आत्मा-नुसन्धानरूपां परामुत्कृष्टां भक्तिमनुरागं प्रतिलभ्यः सर्वतोरूपेण प्राप्य अर्थात् ब्रह्मात्मनावस्थितिं लब्ध्वा कामं विषयवासनोपलक्षितं हृद्रोगं तन्मूलभूतान्तःकरणाद्युपाध्यध्यासात्मकं हृदयग्रन्थिं सर्वान-र्थरूपमाशु शीघ्रमचिरेण तत्कालमेव अनायासेनापहिनोति निवर्तयति। तथाहि श्रुतयः "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥"

"तरति शोकमात्मवित्।" "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्।"

"ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति।"

ॐ तत्सत् ॐ

इति रहस्ये पञ्चमोऽध्यायः॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.